

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं— वाञ्छेश्वरसुधीविरचितव्याख्यासमेतम् ।

अथ चतुर्विंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

वन्दे दुर्ण्डि महालिङ्गं विश्वेशं मणिकर्णिकाम् ।
ईश्वरश्रीनिवासार्याहोबलाख्यगुरुत्तमान् ॥
हिरण्यकेशिनां सूत्रं प्रवर्ग्यस्य यथामति ।
व्याचष्टे श्रुतिमालोच्य श्रीमान्वाञ्छेश्वरः सुधीः ॥
प्रवर्ग्यं संभरिष्यन्नमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्य-
माणपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रे तूष्णीं काण्टकीं
समिधमाधाय युञ्जते मन इति चतुर्गृहीतं जुहोति ॥ १ ॥

अथ हिरण्यकेशिसूत्रे प्रवर्ग्यसूत्रं व्याख्यायते । तत्रानारभ्याधीतत्वाज्ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्यः सूत्रकृता न व्याख्यातः । अत एव सर्वकृत्वन्ते तन्निरूपणं युज्यते । न वाऽऽपस्तम्बादिभिः क्रतुप्रकरणे षटित इति भ्रमितव्यम् । प्रवर्ग्यपरित्यागेन तत्पूर्वोत्तरप्रयोगस्यैवाऽऽपस्तम्बानुक्ता(द्युक्त)त्वेन ज्योतिष्टोमप्रयोगमध्ये प्रवर्ग्यप्रयोगसूत्रस्याऽऽधुनिकप्रक्षिप्तत्वेन तत्राप्यनारभ्याधीतत्वस्य स्फुटत्वात् । अत एव ज्योतिष्टोमप्रकरणे पूर्तप्रभृतयो न व्याचख्युः । प्रवर्ग्य इति कर्मनामधेयम् । प्रवृज्यते तप्यतेऽस्मिन्वर्म इति व्युत्पत्तेः । तस्य साधनसंपादनं संभरणं तच्च पर्वणि पूर्वपक्षे पुण्ये नक्षत्रे वा नियतम् । पुण्यनक्षत्रशब्देन देवनक्षत्रं ग्राह्यमिति बोधायनचयनसूत्रव्याख्यायां स्पष्टम् । तेन योऽमावास्यायां यक्ष्यमाणोऽपरपक्षे प्रवृज्यतात् । तेन प्रागेव पूर्वपक्षादौ प्रवर्ग्यः संभरणीयः । न च क्रयपूर्वदिनत्वं संभरणस्य तदानीं न संपद्यत इति वाच्यम् । पौर्णमासीसुत्यापक्ष एव तस्य संभवात् । न च संकोचो दोषः । सुत्याप्रवृज्जनपक्षे तत्संकोचावश्यंभावात् । दृश्यते हि जातेष्ट्यादावन्यथानुपपत्तिबाधितस्य निमित्तशास्त्रस्य शौचपर्वादिशास्त्रेणापि

(महादेवशास्त्रिसंकलितप्रवर्ग्यटिप्पणी)

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्ग्यलसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम ॥
अथोर्विशे कौलिलीयं सावित्रचयनानि च ।
वक्ष्यतेऽथ चतुर्विंशे प्रवर्ग्यः शुक्रियव्रतम् ॥

तप्ते घृते पयःप्रक्षेपः प्रवृज्जनम् । तद्यस्मिन्कर्मविशेषे विद्यते सोऽयं प्रवर्ग्यः । स कर्म-
विशेषो यथा संपद्यते तथा प्रवृज्जनं कुर्यादित्यर्थः । प्रवर्ग्यं संभरिष्यन्निति । तं प्रवर्ग्यं संभ-
रिष्यन्नुपकल्पयते, खादिरीमौदुम्बरीं वैणवीं वैकङ्कतीं वाऽग्निं व्याममात्रीं वाऽरत्निमात्रीं

बाधः । तथा च प्रकृतेऽपि सुत्याप्रवृत्तनवचनसंकुचितस्य क्रयपूर्वादिनत्वस्य पूर्वपक्षपुण्य-
नक्षत्रबोधकशास्त्रेणापि संकोचे न काचिदनुपपत्तिः । तत्र यदा बाहिष्कृतु संभरणं कुर्या-
त्तदा क्रतुसंकरूपं कृत्वाऽप उपस्पृश्य सौमिकानेव ऋत्विजो वृत्वाऽग्निं च विहृत्य संभ-
रेत् । तूष्णीं मन्त्रं विना काण्टकीं कण्टकवतीं समिधमाधाय समिधमग्नौ प्रक्षिप्य युज्यते
मन इत्यनेन मन्त्रेण चतुर्गृहीतमाहवनीये जुहुयात् ॥ १ ॥

प्र० टि० बोधयतः क्षुण् मृदं च भावितां करणीयां कृष्णाजिनं वराहविहतं वल्मीकवपां
मू(पू)तीकिस्तम्बं बादरस्तम्बं वा छागापयोऽर्मकपालानि शर्करा अवाञ्जनपिष्टा अजलोमानि
कृष्णाजिनलोमानि सूनामाधिकरणीं कर्तारं कुशलं वेणुकाण्डं मदन्तीः, (बौ० श्रौ०
९-१) इत्याह भगवान्बोधायनः । आपूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षः । पुण्यं नक्षत्रम् । 'यत्पुण्यं
नक्षत्रम् (तै० ब्रा० १-९-३) इति ब्राह्मणम् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वेति त्रीण्यपि
तुल्यविकल्पितानि । पूर्वं प्रातरारभ्य प्रवृज्यत इति भाष्यकृत् । आपूर्यमाणपक्षपुण्यनक्षत्रयोः
समुच्चयः । नापरपक्षपुण्यनक्षत्रेऽन्यान्यपरपक्षेषु पुण्यनक्षत्रेण ज्योतिर्ज्ञाः प्रामाण्येन
संगृह्यन्ते । दीक्षितस्य समन्त्रकत्वादिह तूष्णींग्रहणम् । काण्टकीं कण्टकस-
मि । क्रतुसंकरूपः कर्माणामादौ । इतरथा यत्कर्म क्रियमाणं तत्कर्म तस्य क्रतो-
रङ्गमिति न ज्ञायतेऽसंकल्पिते क्रतौ । अतः क्रियते पूर्वं संकरूपः । विद्युच्च तदनन्तरं,
यथा दीक्षितः प्रवर्ग्य संभरिष्यस्तस्य कर्मक्रमं कृत्वा संकरूपः विद्युच्च, ततः सोम-
प्रधाकादिमधुपर्कान्तं, ततोऽग्निप्रणयनं समिदाधानादि प्रतिपद्यते । दीक्षितश्चेत्तेष्वेवा-
ग्निषु यानि शक्यन्ते कर्तुं युज्यत इत्यादि कृष्णाजिनमुपनह्यत्येवमन्तमग्नयो धार्यन्ते ।
अदीक्षितश्चेत्तन्मध्ये पतितान्यग्निहोत्रादीनि तस्मिन्नेव विहारे कर्तव्यानि दीक्षणीयो-
त्तरकाल एव प्रतिषेधो न पूर्वम् ।

केचित्तु संकरुपादेवाग्निहोत्रादीनां प्रतिषेधः । दीक्षणीयोत्तरकाल एवेत्यवचनादिति ।
तदनुपपन्नम् । अग्निहोत्राविच्छेदनार्थत्वाद्भ्रतस्य तस्य च पुनर्विधीयते । दीक्षणीयायामग्नि-
होत्रप्रतिषेधं व्रतं न च क्रियते । तत्कथम् । अग्निहोत्रसंततः । तस्मादाग्निहोत्रं च
हूयते यज्ञान्ते च न दर्शपूर्णमासादीनि । यद्यदीक्षितश्चेदेवं सर्वत्र वर्तिषु यद्युखासंभर-
णाच्च । पशुसौत्रामणी त्रैधातवीया साकंप्रस्थायीयापञ्चबिलपञ्चशारदीयापश्चादिष्वङ्गभूते-
ष्वपि केचित्प्रवर्ग्यसंभरणमात्र एवापकृष्यमाणे यो वदन्तन्यायः प्रकृताबुखाशब्दत्वादिति ।
तेषामविद्यमानत्वाज्जास्ति प्रयोगसंबन्धः । प्रधानानामप्यङ्गप्रधानविधित्वाद्यथा दर्शपूर्ण-
मासचातुर्मास्यकौकिल्यश्वमेधसाद्यस्कृपञ्चशारदीयादिषु विद्युद्वृष्टी च सर्वं प्रयोक्तव्यमिति
न्यायः । सर्वथाऽसंकल्पिते क्रतौ यत्किञ्चित्कर्म तस्य क्रतोरङ्गमिति न ज्ञायते । एवं-
प्रकाराणि क्रतुसंकरुपात्पूर्वमपि कर्तव्यानि । यथा द्रव्यकरुपनेष्टकाकरणेष्टकाश्रपणे सुक-
ल्पनादीनि तूष्णीकानि एवंप्रकाराणि कर्तव्यानि । अनयर्चाऽनाहुतिगणत्वात् 'युज्यते
मनः' (तै० आ० ४-२) इति चतुर्गृहीतं जुहोति ॥ सविता देवता ॥ १ ॥

चतुर्गृहीतं

किंतु ए

गिरा मि

दध्यादि

होमापेक्ष

ग्रिमपक्ष

द्धोमस्त

निवृत्ति

चारये

यजुंषि

विच्छे

अग्नि

तेषु

शम

शति

द्वि

पुन

(

य

,

म

प

त

न दीक्षितस्य जुहुयात्काण्टकीमेवैतया समिध-
मादध्याद्यजुरेव वा वदेदित्येके ॥ २ ॥

चतुर्गृहीतमित्येतदनुवर्तते । दीक्षितस्य दीक्षासंस्कृतस्य चतुर्गृहीतं न जुहुयात् । किंतु एतयर्चा काण्टकीं समिधमेवाऽऽदध्यात् । न चतुर्गृहीतमित्येवकारार्थनिषेधस्तु न गिरा गिरेति ब्रूयादितिवदेवकारार्थानुवादः । अत्र दीक्षितस्य जुहुयात्समिधमेवाऽऽदध्यादित्येताभ्यां समिद्धिचिचतुर्गृहीतनिषेधाभ्यां प्रतीयमानः समिद्धोमः पूर्वोक्ततूष्णीं-होमापेक्षया भिन्न एव न तु तस्मिन्नेव होमे मन्त्रविधिः । तथात्वे यजुरेव वा वदेदित्यग्निमपक्ष एवकारेण होमव्यावृत्तौ तूष्णींहोमस्यैव निवृत्त्यापत्तेः । अतो मन्त्रसाध्यसमिद्धोमस्तूष्णींहोमाद्भिन्नः । एवकारनिषेधत्वाच्च रात्रिश्राद्धं न कुर्यादितिवच्चतुर्गृहीतमात्रनिवृत्तिः । तत्रैव होमे केवलमन्त्रपाठस्य विकल्पः । यजुरेव मन्त्रमेव वदेत् पठेदुच्चारयेत् । ऋचि यजुःशब्दो यजुर्वेदे मन्त्रपाठादौणः । केचित्तु प्रवर्ग्यमन्त्रानृचो यजुषि वाक्ये वाक्ये विच्छिद्य विच्छिद्य प्रयुज्यते तत्र मूलं चिन्त्यम् । अर्धर्चादन्यत्र विच्छेदे प्रमाणाभावात् । बोधायनस्तु दीक्षितस्य जपमात्रमाह ॥ २ ॥

देवस्य त्वेत्यग्निमादत्ते खादिरीमौदुम्बरीं वैणवीं वैकङ्कतीं
वा पूर्ववत्प्रमाणामग्निरसि नारिरसीत्यभिमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

देवस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेणाग्निमादद्यात् । अग्निरव्याख्याता चयनप्रकरणेऽस्माभिः । अग्निप्रकृतिभूतान्वृक्षानाह—औदुम्बरीमित्यादि । अग्निप्रकरणेऽग्निप्रकृतिवृक्षेष्वभिहितेषु पुनरत्र वृक्षविशेषग्रहणं तत्रत्यपलाशादिव्यावृत्त्यर्थम् । पूर्ववत्प्रमाणां मुष्टिमात्रप्रादेशमात्रारत्निमात्रत्वादिपूर्वोक्तप्रमाणाम् । आपस्तम्बस्तु तामाग्निप्रकरणोक्तामेवेहातिदिशति । तामग्निरसि नारिरसीत्यनेनाभिमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

प्र० टि०—होमप्रतिषेधस्तस्य । यदि दीक्षितः प्रवर्ग्यसंभरणं करिष्यन् केचिदेतयर्चा द्वितीयां समिधं मा भूत्कर्मविलोप इति । एकामेव समिधं न तूष्णामिवेत्यवधारणात् । पुनर्वृक्षनियमाच्च । यजुर्वेदपाठाद्यजुः (तै० आ० ९-२) इत्युच्यते । दीक्षित- (स्य) तामेव काण्टकीमेतयर्चाऽऽदध्याहचमेव वा केवलं (लां) वदेत् । ऋचि यजुःशब्दो याजुर्वेदिकत्वात् । आदद् इति मन्त्रान्तः ॥ २ ॥ तामौदुम्बरादयो वानस्पत्याः । ' स खादिरोऽभवत् ' (तै० आ० ९-१-२) इति । अतोऽग्निः खादिरी कर्तव्या । महावीराख्यं पात्रं निष्पादयितुं मृत्खननार्थोभयतस्तीक्ष्णा व्याममात्री काष्ठकुहालरूपाऽग्निरित्युच्यते । व्याममात्रत्वादिलक्षणानि, एकादश उरवासंभरणप्रस्तावे व्याख्यातानि । अध्वरकृद्देवेभ्य इत्यन्तः ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

उपोत्तिष्ठति ब्रह्मोभावुत्तरमर्धर्चं जपतः ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति मन्त्रेण ब्रह्माणमाह्वयेत् । ब्रह्मोपोत्तिष्ठति स्वस्थानादुत्थाया-
ध्वर्युसमीपमागच्छतीत्यर्थः । उभौ ब्रह्माध्वर्यु उत्तरमर्धर्चमुपप्रयन्त्वित्येनं जपतः
पठतः ॥ ४ ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्राञ्चोऽश्वप्रथमा गच्छन्ति
यत्र संभारान्वेच्छय(रा५श्चेष्य)न्तो गच्छन्ति
पुरस्तादेवास्यैते परिश्रितेऽभ्युदाहृता भवन्तीति
विज्ञायते ॥ ५ ॥

प्राञ्चः पूर्वाभिमुखाः । अश्वः प्रथमोऽग्रयायी येषां तेऽश्वप्रथमाः । अश्वं पुरस्कृत्य
व्रजन्तीत्यर्थः । यत्र यस्मिन्पूर्वदिक्प्रदेशे संभारान्मृदो वेत्स्य (दः खनिष्य)न्तो
भवन्ति जानन्तीत्यर्थः । प्राच्यामेव दिशि यत्र मृल्लभ्यते तत्र गच्छन्तीत्यर्थः । पक्षा-
न्तरमाह—पुरस्तादिति । अस्य प्रवर्ग्यस्थैते वक्ष्यमाणाः संभाराः परिश्रिते सर्वतस्ति-
रस्करणीयुक्ते प्रथममेवाभ्युदाहृता आनीता भवन्ति, इति विज्ञायते । श्रुतौ श्रूयत
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कोऽसौ देशस्तत्राऽऽह—

अग्रेणाऽऽहवनीयं मृत्स्वनः पूर्वः पूर्व इतर उत्तरेण
मृत्स्वनं कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य
देवी द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी अभिमन्त्र-
यते मृत्स्वनं वर्ध्यासमिति मृत्स्वनेऽध्या प्रहरति
मखस्य शिर इत्यपादाय मखाय त्वेति
हरति मखस्य त्वा शीर्ष्ण इति कृष्णाजिनं
निवपति ॥ ६ ॥

प्रवर्ग्यार्था मृद्यत्र खन्यते स मृत्स्वनो देशः । सोऽग्रेणाऽऽहवनीयमाहवनीयस्य पुर-
स्ताद्भवति । इतरो वराहविहतादिस्ततः पूर्वस्तस्मात्पूर्वप्रदेशे पूर्वभागे भवति ।

प्र० टि०—उत्तिष्ठन्ब्रह्माणमामन्त्रयतेऽध्वर्युः । यजमान इति बाधूलः । यथा शृणोति
तथेति भाष्यकृत् । उपप्रयन्त्विति ब्रह्माध्वर्यु जपत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ गच्छन्ति अभिप्रव्रजन्ति
स यजमानोऽस्य कर्मणोऽति(भि)समी[क्षा]हार्यत्वाच्च पत्नीमानयति । वचनात्केचिदानयन्ति
यजमानतुल्यत्वात् । यत्र यस्मिन्देशे मृद्विद्यते तत्र गच्छन्ति । पुरस्तादेवेति वचनादस्य
प्रवर्ग्यस्थैते संभाराः परिश्रिते कटादिना प्रथममेवाऽऽहृता भवन्तीति श्रुतौ
पठति ॥ ५ ॥ कोऽसौ देशस्तमाह—यत्र मृत्स्वन इत्याकाङ्क्षा चेत्तत्राग्रेणाऽऽहवनीयम् ।

उत्तरेण मृत्खनं मृत्स्वनस्योत्तरदेशे कृष्णाजिनं प्राचीना ग्रीवा यस्य तादृशम्, उत्तर-
लोम, उत्तराणि उपरितनानि लोमानि यस्य तत्तथोक्तम् । आस्तीर्य प्रसार्य । दवी
द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी अभिमन्त्रयते । अनेन मन्त्रेण मृत्खनं वाऽभिमन्त्रयते ।
ऋध्यासमद्येति मन्त्रेण मृदं खनति । मखस्य शिर इति अपादाय गृहीत्वा मृदमिति
शेषः । मखायेति हरति नयति । मखस्य त्वा शीर्ष्ण इति कृष्णाजिने निवपति
निदधाति ॥ ६ ॥

एवं द्वितीयं च तृतीयं च हरति ॥ ७ ॥

स्पष्टम् । प्रहरणादिनिवपनान्तेनानुसमयस्तं त्रिरावर्तयति मृत्खनाभिमन्त्रणं तु
सकृदेव ॥ ७ ॥

तूष्णीं चतुर्थं यावतीं मृदं प्रवर्ग्यपात्रेभ्य आप्तां
मन्यते ॥ ८ ॥

तूष्णीमित्यादि स्पष्टम् । यावतीं मृदं प्रवर्ग्यपात्रेभ्यो महावीरादिकरणायाऽऽप्तां
पर्याप्तां मन्यते तावतीं चतुर्थ एव पर्याये हरतीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ८ ॥

एवमितरेभ्यः ॥ ९ ॥

इतरेभ्यः संभारेभ्य एवमेव हरति । सकृदादावभिमन्त्रणं त्रिभिस्त्रिभिः पर्यायै-
राहरणं चतुर्थं हरति ॥ ९ ॥

इत्ययग्र आसीरिति वराहविहृतमभिमन्त्रयते
देवीर्विघ्नरीरिति बलमीकवपामिन्द्रस्यौजोऽसीति
पूतिकानग्निजा असि प्रजापते रेत इति

प्र० टि०—तस्मात्पूर्वदेश इत्यर्थः । इतरश्च संभारः पूर्वः पूर्वस्तस्मिन्पूर्वदेश
इत्यर्थः । अनु मेऽस्यसाधामिति मन्त्रान्तः । यां मृत्तिकां ग्रहीष्यन्स्यात्तामिति । मृदं
यावतीं पर्याप्तां मन्यते तावतीं गृह्णाति । यत्र मृद्वृह्यते स मृत्खन उच्यते । तदभ्या-
सवति(ती) ऋध्यासमद्येति । आदाय हरति कृष्णाजिनसमीपम् । प्राचीनग्रीवमुत्तरलो-
मास्तृते ॥ ६ ॥ एवं प्रहरणादिनिवपनान्त एको हरणपर्यायः, अभिमन्त्रणवर्जम् । एवमि-
तरान्संभारानाहरणेऽभिमन्त्रणे च विशेषः । हरतीति शेषः ॥ ७ ॥ यावतीं मृदं पर्याप्तां
मन्यते तावतीं चतुर्थपर्याये (ण) तूष्णीं हरति । ‘तूष्णीं चतुर्थं हरति । अपारि-
मितादेव’ (तै० आ० १-२) इति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ येन प्रकारेण मृदाहरणमुक्तं तेनैव
प्रकारेणेतरे सर्वे संभाराः संपादनीयाः । अभिमन्त्रणे तु तत्र तत्र मन्त्रविशेषोऽस्ति । देवी
द्यावापृथिवी (स० श्रौ० २४-१-१३) इत्यत्र मृदभिमन्त्रणो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

कृष्णाजिनलोमान्यजलोमानि च सःसृष्टानि
संभृत्याऽऽयुर्धेहि प्राणं धेहीत्येतैरश्वेनावघ्राप्य
मधु त्वा मधुला करोत्वित्यजया पुंछगल-
याऽभिदोग्धि ॥ १० ॥

वल्मीकवपां पूतिकानित्युभयत्रापि अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्गः । अग्निजाऽसीत्यस्य
संसृष्टसंभरणे विनियोगः । आयुर्धेहि प्राणं धेहीत्यस्याश्वावघ्रापणे । मधु त्वा मधुला
करोत्वित्ययमभिदोहनमन्त्रः । अभिदोहनमुपरिदोहनम् । छगलो जायास्तनंधयः । स पुमान्
यस्याः सा पुंछगला ॥ १० ॥

अभिदोहनमेके पूर्वः समामनन्ति ॥ ११ ॥

उपस्थितत्वादवघ्रापणादिति संबध्यते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—‘अभिदोहनमेकेऽवघ्रा-
पणात्पूर्वं समामनन्ति’ इति । शेषं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

बहव आर्याः परिगृह्य हरन्त्युत्तरेण विहारं

परिश्रित उद्धतेऽवोक्षिते सिकतोपोसे निदधाति ॥ १२ ॥

आर्यात्रैवर्णिका न शूद्रादयः । उत्तरेण विहारस्योत्तरभागे परिश्रिते परिश्रयणयुक्ते
विहारस्य परिश्रितत्वेऽपि पुनः परिश्रित इति वचनं स्वतन्त्रपरिश्रयणान्तरप्राप्त्यर्थम् ।
उद्धत उद्धननादिसंस्कृतेऽवोक्षितेऽवोक्षणसंस्कृते सिकताभिरुपोसे स्थाण्डिलीकृते निद-
धाति स्थापयति ॥ १२ ॥

मधु त्वा मधुला करोत्विति मदन्तीभिरुपसृज्यैतैरे-
वोखासःसर्जनैः सःसृजति यत्किंच प्रवर्ग्य उदक-

प्र० टि०—सर्वत्राभिमन्त्रयत इति शेषः । इह त्वित्यग्र आसीरिति मन्त्रः । वराहो दंष्ट्रया
यं मृद्विशेषं संपादयति तन्मृत्स्वरूपं वराहविहतम् । वल्मीकस्य वपा निष्पादिका क्षुद्र-
जन्तुस्वरूपा यस्य ताम् । आग्नेयी वा एषा यदजा इत्यजाया आग्नेयत्वश्रवणात् ।
अग्निर्देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वा (तै० ब्रा० १-१-२) इति श्रवणाच्च ।
उभयस्याग्नित्वमभिप्रेत्य तल्लोम्नामग्निजत्वमुक्तम् । महावीरदाढ्यहेतुत्वात्प्राजापत्यसृष्टौ
लोम्नां सारत्वम् । आयुर्धेहीत्यवघ्रापणमजयाऽभिदोहनं मृदेव नान्येन पात्रेण हस्तेन
शक्यत्वात् । मधु त्वेति तेनावघ्राणात्पूर्वमापस्तम्बादयो मन्यन्ते ॥ १० ॥ ११ ॥

आर्याः पूज्याः सदाचारसंपन्ना ब्राह्मणा एव परिहरन्ति । तेनाऽऽर्या(णां) परि-
ग्रहणेन रक्षांस्यपहतानि भवन्ति । तेषां बहुत्वेनास्मिन्द्रव्ये पूजा कृता भवति ।
उत्तरेण विहारादुद्धते, अद्भिरवोक्षितेन गृह्णाति । परिश्रिते कटादिभिर्वा ॥ १२ ॥ तस्मा अपो
मदन्त्यः, तन्मेलनादस्मिन्द्रव्ये तेजः संपादितं भवति । यद्यपि जलसेचनादेव महावीर-

कृत्यं मदन्तीभिरेव तत्क्रियत इत्यत्यन्तप्रदेशो
नैनं स्त्री प्रेक्षते न शूद्रो न कुर्वन्नभिप्राणि-
त्यपहाय मुखमनभिप्राणन्वेणुना करोति ॥ १३ ॥ (ख० १) ॥

मदन्तीभिस्तप्तोदकैः संभारान्मृदादीन्संसृजति संमेलयति । एतैरेवैतैरप्युखासंसर्जनी-
र्मकपालादिभिर्द्वेदीकरणार्थैः संसृजति । आपस्तम्बरीत्या मृदंशस्यार्धं ग्राह्यम् ।
यत्किञ्चित्प्रवर्ग्य उदककृत्यमुदकेन करणीयं यत्किञ्चित्कर्म तत्सर्वं मदन्तीभिरेव कुर्या-
न्मृदोदकेन । तथा तैरेव सर्वप्रवर्ग्यस्यापि विधिरुच्यते न संभारमात्रविषयः । नैनं
स्त्री प्रेक्षते । न शूद्रः । प्रेक्षत इति संबन्धः । न कुर्वन्नभिप्राणिति । प्रवर्ग्यपात्राणि
कुर्वन्नध्वर्युर्न तेषामुपरि श्वसिति । अपहाय मुखं परावृत्याऽऽननं श्वसितीत्यर्थः । अन-
भिप्राण[न] नभिश्चसन्वेणुना करोति । पुनरभिप्राणननिषेधः सर्वप्रकारेण तदुपरि
निश्वासप्रतिषेधार्थः सन्त्यं चिद्द्वैवान्मानुषाद्वाऽपराधादभिप्राणने तत्परित्यज्यान्यदनुष्ठेय-
मित्येतदर्थम् ॥ १३ ॥ (ख० १) ॥

न प्रवर्ग्यमादित्यं च व्यवयेयाद्यत्र कच विप्रक्रान्ते
प्रवर्ग्य आदित्योऽस्तमियात्कृतान्तादेव विरमे-
न्नोभूते शेषः समाप्नुयात् ॥ १४ ॥

१० टि०—निष्पादनसामर्थ्यरूपं तेजः संपद्यते । अर्मकपालादयो ये संभारा इदार्थं द्रव्यं
तैरपि संसृजति । यच्चान्यदृढदार्थं उपार्धं मन्यते (आप० श्रौ० १९-१-२४) इत्याप्त-
मन्त्रैः । अनन्तरं सार्वत्रिको विधिरित्युच्यते न संभारमात्रविषयः । प्रवर्ग्य(स्य संबन्धि
कर्म तत्र पश्यति पत्नी । न शूद्रः, पापयोनित्वात् । योऽयं देशः परिश्रितः कटादिभि-
रुत्तस्तस्मिन्परिश्रिते महावीरं करोतीत्यर्थः । तत्र नियमं कंचिद्विधत्ते—सोऽयं तदानीं
नभिप्राण्यात्तदाऽऽभिमुख्येन श्वासं न कुर्यात् । तत्करणे स्वकीयाः प्राणा दुःखेन
योजिता भवन्ति । तस्मान्मुखमपहाय परतो नीत्वा श्वासं कुर्यात् । कर्ताऽपहाय मुखमन-
भिप्राणन्निति प्रयोगः केवलं वेणुना तत्पात्रनिर्माणे साधनं विधत्ते—वेणुना करोति ।
तेजो वै वेणुः' (तै० आ० ५-३) इति । कुम्भनिर्माणार्थं कुम्भकाराः काष्ठेन यं
व्यापारं कुर्वन्ति तमत्र वेणुना कुर्यान्न तु दारुणा ॥ १३ ॥ आदित्यप्रवर्ग्यपात्रयोरन्तर्भूतो
मा मृदादित्यमुख एव स्यात् । यत्र कचिद्विप्रक्रान्ते प्रारब्धे प्रवर्ग्यकर्मणि संभरणादिषु

प्रवर्ग्यमादित्यं च न व्यवेयादिति प्रवर्ग्यादित्ययोर्मध्ये व्यवधानं न कुर्यात् । तयोर्मध्ये यो न व्यवहितः प्रत्यक्षो देशस्तं कश्चिदपि नाभिक्रामेदिति यावत् । विप्रक्रान्ते प्रक्रम्यापरिसमाप्ते सति प्रवर्ग्ये यत्र कच यदा कदाचिदादित्योऽस्तमियादस्तं गच्छेत्तदा कृतान्तादेव विरमेत् । आदित्ये दृश्ये यावत्कृतं तावत्येव समाप्नुयात् । अन्ये तु अस्य वचनस्य प्रवर्ग्यसंभरणमात्रविषयत्वं वदन्ति । तन्न युज्यते । यत्र कच विप्रक्रान्ते प्रवर्ग्य इति प्रवर्ग्यसंबन्धिकर्ममात्रे क्रियमाण आदित्योऽस्तमियादिति सामान्यवचनेन सर्वविषयत्वज्ञापनेन संभरणमात्रविषयत्वाभावात् । अन्यथा यत्र कचेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अथात्यन्तप्रदेश इत्याधिकारसूत्रेण सर्वप्रवर्ग्यसाधारणधर्माधिकारविरोधाच्च । तस्मात्साधारणोऽयं धर्मविधिः ॥ १४ ॥

संष्टोन्माय मृदं मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं करोति
यज्ञस्य पदे स्थ इत्यङ्गुष्ठाभ्यां निगृह्य गाय-
त्रेण त्वा छन्दसा करोमीति त्रिभिश्छन्दोभिर्महावीरं करोति वायव्यप्रकारं त्र्युद्धि पञ्चोद्धि-
मपरिमितोद्धिं वा ॥ १५ ॥

संष्टोन्माय मथित्वाऽङ्गुष्ठाभ्यां निगृह्य निष्पीड्य गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमीत्यादिभिस्त्रिभिः । आदिशब्देन त्रैष्टुभेन जागतेनेत्यनयोर्ग्रहणम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः-त्रैष्टुभेनेति द्वितीयं जागतेनेति तृतीयमिति । तैस्त्रिभिश्छन्दोभिर्महावीरं करोति । यत्र धर्मस्तप्यते स महावीरः, मृन्मय ऊर्ध्वमुखपात्रविशेषः । उक्तस्य प्रकारस्य वायव्येष्वप्युक्तत्वान्निर्दिष्टं वायव्यप्रकारमिति । उद्धिरुद्धि (द्धृ) तावयवः । अपि वा सर्वैरेकैकमित्यापस्तम्बः ॥ १५ ॥

प्र० टि०-यद्यत्कर्म क्रियते प्रवर्ग्य आदित्योऽस्तमियात्तस्मिन्नेव काले विरम्य श्वोभूते कृतान्तात्प्रक्रमः कृष्णाजिन उपनह्य सृजति, इत्येवमन्तं कृत्वा विरामः । 'प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यन्त इत्येतत्प्रभृति-यत्र कच विप्रक्रान्ते' इत्येतद्भवति ॥ १४ ॥ संपिष्ट्य मृदं मदन्त्योदकेन मिश्रयति । ततः पिण्डं करोति । अङ्गुष्ठाभ्यां निष्पीड्य महावीरं करोति । तत्प्रकारमाह-माण्डस्योपरि भाण्डान्तरप्रक्षेपे यादृश आकारो भवति तादृश आकार उद्धिरित्युच्यते । ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थितमाण्डत्रयवात्रिविधा उद्धयो यस्य महावीरस्य सोऽयं त्र्युद्धिः । एवं पञ्चोद्धिः । अपरिमितशब्देन न संख्यावाचकत्वं सप्त नवैकादश वोद्धिरूर्ध्वं यद्धी (द्धि) यते मृदा सपिण्डा ऊर्ध्वसानुप्रोदशमात्रमित्युक्त्वा वायव्यप्रकारमित्यनुक्तेऽपि एतान्येव वायव्यप्रकाराणि (इति) पुनर्वायव्यप्रकारवचनं यस्य कस्य वायव्यस्य रूपं करोति । यथैन्द्रवायव्यत्ववत् ॥ १५ ॥

मुखस्य रास्त्राऽसीति मध्यदेश उपबिलं वा रास्त्रां
करोति अदितिस्ते बिलं गृह्णात्विति वेणुपर्वणा
बिलं करोति यावदैवताय सौविष्टकृतायाग्निहो-
त्राय भक्षायाऽऽप्तं मन्यते ॥ १६ ॥

मध्यदेशे महावीरमध्यप्रदेश उपबिलं बिलसमीपे वा रास्त्रां रज्ज्वा(स्नामृज्वा)-
वावलयं बिलं कुक्षिं यावति बिले कृते दैवताय सौविष्टकृतायाग्निहोत्राय भक्षाय पर्याप्तो
मस्तिष्ठति तावाहिलं करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

सूर्यस्य हरसा श्रायेत्युत्तरतः सिकतासु प्रति-
ष्ठाप्य मखोऽसीत्यभिमन्त्रयते मखाय त्वेति वैव-
मितरावपि वा गायत्रेणेति प्रथमं त्रैष्टुभेनेति
द्वितीयं जागतेनेति तृतीयं तूष्णीमितराणि ॥ १७ ॥

सूर्यस्येति मन्त्रेणोत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्य स्थापयित्वा मखोऽसीत्यभिमन्त्रयते
हावीरमिति शेषः । मखाय त्वेति वा । अभिमन्त्रयत इत्यनुषज्यते । एवमितराविति ।
स्रोतीत्यध्याहारः । पिण्डकरणाद्यभिमन्त्रणान्तो विधिरावर्तते । अपि वेति पक्षान्तरे ।
गायत्रेणेति प्रथमं महावीरमित्येवं त्रैष्टुभेनेति द्वितीयं जागतेनेति तृतीयम् । उभयत्रापि
हावीरमिति शेषः । तूष्णीमितराणि पात्राणीति शेषः ॥ १७ ॥

एतस्या एव मृदो दोग्ध्रे यथा सुगदण्डैव*
हस्त्योष्ठ्ये वर्षाय आध्वर्यव* हसीयः प्रति-
प्रस्थानमाज्यस्थाली* रौहिणकपाले च परि-

एतस्याः संस्कृताया मृदो दोग्ध्रे दोहने हस्त्योष्ठ्ये इभस्य गजस्येवोष्ठाकारे प्रसेच-
नमर्थं मुख्यं यथा सुगदण्डा दण्डरहिता दण्डं विना सुङ्मुखवादित्यर्थः । सुगाकारां

प्र० टि०—महावीरमध्यदेशे बिलसमीपे वा रास्त्रा रशना तां करोति । पाङ्क्तेन
रज्ज्वेति मन्त्रशेषः । लौकिकेषु मृत्पात्रेषु मन्त्रमन्तरेणैव कुम्भकारा बिलं कर्तव्यं । अत्र
मन्त्रेणेति व्यावृत्तिः । तृतीयवेला मतिनयति (आप० श्रौ० १९-१-३७)
स्थापस्तम्बः । तृतीयवेला त्रिभ्यः पर्याप्तमिति मन्यते । अग्निहोत्रशेषादेव भक्षः । अपरे
भक्षणं तेषां तुल्यमिति मत्वा भक्षायाऽऽप्तमित्युच्यते । महावीरमिति शेषः ॥ १६ ॥
अभिमन्त्रयत इत्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेणोत्तरं द्वौ मखस्य शिरोऽसीत्यारभ्यानुवीक्षणा-
न्मावर्तते । करोतीति शेषः । प्रवर्ग्यपात्राणीति शेषः ॥ १७ ॥ एतस्याः संस्कृताया दोग्ध्रे
दोहने करोति । यथा सुगदण्डं सुगाकारमदण्डं च करोतीत्यर्थः । हस्त्योष्ठ्ये प्रसेचनवती

मण्डले घर्मेष्टकां कुलायिनीं च यदि साम्नि-
चित्यो भवति ॥ १८ ॥

करोतीत्यर्थः । येनाध्वर्युश्चरति तदाध्वर्यवं वर्षीयो महत्करोतीति शेषः । इसीयो न्यून-
परिमाणं प्रतिप्रस्थानम् । येन प्रतिप्रस्थाता कर्म करोति तत् प्रतिप्रस्थानम् । तदेवाऽऽह-
आज्यस्थालीं रोहिनिकपाले च, ते परिमण्डले बुध्यते । घर्मेष्टकां कुलायिनीं च । यो
साम्निचित्यो भवति । क्रतुरिति शेषः । अप्रवर्ग्येऽपि कृतावेते इष्टके
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

गार्हपत्येऽश्वशकृन्त्युपसमाधाय वृष्णे अश्वस्य
निष्पदसीति प्रथमकृतं महावीरं शफाम्यां
परिगृह्य धूपयत्येवमितरौ तूष्णीमितराणि शफा-
भ्यामेवात ऊर्ध्वं महावीरानादत्ते ॥ १९ ॥

गार्हपत्येऽश्वशकृन्त्युपसमाधायश्वकरीषाणि प्रक्षिप्य वृष्ण इत्यादिमन्त्रेण प्रथमकृतं
महावीरं धूपयत्येवमितरौ धूपयतीत्यनुवृत्तिः । एवमग्रेऽपि । इतराणि पिन्वम (१) रोहि-
कपालादीनि । अत ऊर्ध्वं शफाम्यामेव महावीरानादत्ते न हस्तादिना । घर्माभिष्टकाना-
नन्तरं शफाम्यां ग्रहणस्य सिद्धत्वेऽपि संसादनादावपि शफाम्यामेव ग्रहणं यथा स्यात्
त्येवमर्थे वचनम् ॥ १९ ॥

अग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वा लोहितपच-
नीयैः संभारैरवस्तीर्य देव पुरश्चरसध्यासं

अग्रेण गार्हपत्यं गार्हपत्यस्य पुरस्तादवटं गतं खात्वा लोहितपचनीयैः साम्नि-
स्तृणादिभिः पक्वानि लोहितायन्ते येस्तैर्लोहितपचनीयैरवस्तीर्य । अवटमित्यनुवर्तते
देव पुरश्चर सध्यासं त्वेत्यनेन मन्त्रेण प्रथमकृतं महावीरमुपावहरति निदधाति

प्र० टि०-इत्यापस्तम्बः । येन प्रतिप्रस्थाता कर्म करोति तत्प्रतिप्रस्थानम् । करोतीति
शेषः । आज्यस्थाली रोहिनिकपाले च द्वे वर्तुलाकारे इत्यर्थः । घोटकप्रकारे वेत्यापस्तम्बः
यदि साम्निचित्क्रतुस्तदा द्वे इष्टके करोति । चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ १८ ॥ अत्राप्यापस्तम्बे
विशेषः-श्लक्ष्णीकरणैः श्लक्ष्णी कुर्वन्ति । अहतचण्डातकैर्गवीधुकैः क्लीतकामिर्वेणुपर्वैः
राज्येनेति । वृष्णो अश्वस्य शकृद्गार्हपत्ये (आ० श्रौ० १९-१-४९) इति
गार्हपत्येऽश्वशकृन्त्युप्याश्वशफेन धूपयतीति दर्शनाच्चाध्रुवेण धर्मणेति मन्त्रान्तः । एवं
द्वितीयं तृतीयं च धूपयतीत्यापस्तम्बः । गतमन्यत् । यथा महावीरो न पतति त-
यन्त्रयित्वाऽध्वर्युरेवाऽऽदत्ते । महावीराणामेव शफाम्यां ग्रहणं नेतरेषां प्रवर्ग्यपात्राणामिति
गम्यते ॥ १९ ॥ अग्रेण गार्हपत्यमवटमिति पाकस्थानवादः । लोहिता मवन्ति यैः पक्वानि

त्वेति तेषु प्रथमकृतं महावीरमुपावहरत्येव-
मितरौ तूष्णीमितराण्यन्ववधाय लोहि-
तपचनीयैः संभारैः प्रच्छाद्य गार्हपत्ये
मुञ्जप्रलवानादीप्यार्चिषे त्वा शोचिषे त्वे-
त्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशमुपोषति सर्वैः
सर्वतः ॥ २० ॥

एवमितरौ महावीरावनेन मन्त्रेणोपावहरति तूष्णीं मन्त्रं विना । इतराणि पिन्वनादी-
न्यन्ववधाय निधाय लोहितपचनीयैस्तृणकाष्ठादिभिर्गतं प्रच्छाद्य गार्हपत्ये मुञ्जप्रलवान्
मुञ्जानादीप्यार्चिषे त्वेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिदिशमुपोषति दहति । अपि वेति विकल्पे ।
सर्वैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिदिशमुपोषतीत्यनुषङ्गः ॥ २० ॥

अभीमं महिना दिवमित्येताभ्यां पच्यमानान्यु-
पचरति पक्षेभु सिद्धयै त्वेति धृष्टी आदाय देवस्त्वा
सवितोद्वपात्विति प्रथमकृतं महावीरमुद्रास्या-
पद्यमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्युत्तरतः
सिकतासु प्रतिष्ठापयत्येवमितरौ तूष्णीमितरा-
ण्युद्रास्य ॥ २१ ॥

पच्यमानान् महावीरादीनुपचरति मन्त्राभ्यां शकृत्प्रक्षेपादिभिः संधुक्षयतीत्यर्थः ।
पक्षेभु सिद्धयै त्वेति मन्त्रावृत्त्या धृष्टिद्वयग्रहणम् । अन्यथैकवचनविरोधात् । देवस्य
त्वेत्यादिनोद्रास्यावटं निष्कास्यापद्यमान इत्यनेनोत्तरदेशे सिकतासु स्थापयति । एवमनेन
मन्त्रेणेतरौमहावीरौ । इतराणि तूष्णीमुद्रास्य ॥ २१ ॥

सूर्यस्य त्वा चक्षुषाऽन्वीक्ष इत्यन्वीक्षत इदमह-
ममुमापुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्युहा-

आमुष्यायणमिति गोत्रनिर्देशः । बबरः प्रावाहणिरितिवत् । पित्रादिनिर्देश इत्यन्ये ।

प्र० टि०—प्रलोहितपचनीयास्तैः संभारैरवस्तीर्य प्रच्छाद्य चोपावहरति । उपोषति दहति ।
अथवा सर्वत इति षष्ठी । सर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्भिर्नित्यर्थः ॥ २० ॥

शकृत्काष्ठक्षेपादिस्तदर्थो व्यापार उपचारः । उत्तरया वेत्यापस्तम्बः । पक्षेभु सत्सु ।
धृष्टी आदाय भस्मापोह्य प्रथमकृतं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्योद्रासयति । अपद्यमान
इति वाक्यचतुष्टयेन बालुकासु स्थापयति परिश्रिते देशे ॥ २१ ॥

गतः । इदमहं देवदत्तकाश्यपं ब्रह्मवर्चसेन पर्युहामीति ब्राह्मणस्य । न तु क्षत्रियवैश्ययोर्व-

मीति त्रिः प्रदक्षिणं सिकताभिः पर्यूहति विशेति
 राजन्यस्य पशुभिरिति वैश्यस्य गायत्रेण त्वा
 छन्दसाऽऽच्छृण्वीत्येतैरजक्षीरेणाऽऽच्छृणात्ति त्रि-
 भिस्त्रिभिरेकैकं सैर्वैकैकं तान्कृष्णाजिन उप-
 नह्य देव पुरश्चर सध्यासं त्वेत्यासजत्युपरिष्ठा-

तत्र राजन्यवैश्ययोर्विकारः । आम्नातो मन्त्रो ब्राह्मणस्येति सिद्धं भवति । अन्ये तु
 ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसेनेत्येतावद्भवति पारिशेष्यादित्याहुः । तन्न । सर्वपाठविरोधापत्तेः ।
 यदि तावदेवाभिप्रेतं स्यात्तदा तावदेव वदेन्न तु कृत्स्नम् । यथा ब्रह्माणि धारयेति राज-
 न्यस्य । तथाऽऽदावुक्तम् । ब्राह्मणेऽपि प्रथमस्य त्रिभिर्वर्णैः फलार्थवाद उक्त्वा एकैके-
 नोत्तरयोरित्युक्तं यथा दिशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामीत्यादि । तस्माद्यथा पठित एव
 ब्राह्मणस्य मन्त्रः । छृणत्तिर्दीप्तिकर्मा । मृन्मयानि ह्यचिरपक्वानि अजाक्षीरेणोक्षितानि
 उज्ज्वली भवन्तीत्यर्थः । तत्र गायत्रेणेत्यादिनवयजुषां मध्ये प्रथमैस्त्रिभिः प्रथमकृतं
 महावीरं छृणात्ति, मध्यमैर्द्वितीयमुत्तरैस्त्रिभिस्तृतीयमित्यर्थः । गायत्रेण त्वा छन्दसा
 छृणात्ति छृणत्तु त्वा वाक्छृण्वि वाचमित्यादि सैर्वैकैकमोभिः सैर्वरपि मन्त्रैरेकैकमाच्छृणात्ति ।
 तानित्यादि । तान्महावीरान् कृष्णाजिने बद्ध्वा सह निदधाति मन्त्रेण । तूष्णीमितराणि ।

प्र० टि०—(योः पृथग्व)चनात् । पारिशेष्याद्ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्य । केचिदक्रमपाठात्सर्वं
 ब्राह्मणस्येत्येवं भवति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चेदमहममुमापुण्यायणं विशां पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन
 पर्यूहामीत्याह । ‘विशैवेनं पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहति’ (तै० आ० ९-३) इति ।
 सर्वस्याऽऽमुण्यायणेति पितुर्नामेति भाष्यकृत् । क्षत्रियवैश्ययोर्मन्त्रप्रयोगे विशेषमाह—
 पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनेत्येतावत्क्षत्रियं प्रति परित्यजेत् । वैश्यं प्रति तु विशां ब्रह्मवर्चसेनेत्ये-
 तावत्परित्यजेत् । अथैनान्प्रभूतेनाजापयसा छृणात्ति—अथैनान्प्रभूतेनाजापयसाऽऽच्छृण-
 त्तीत्यापस्तम्बभरद्वाजौ । प्रभूतवचनान्नैकस्याः पयसा । यदाऽप्येकवचनं कृतमेकस्या एव ।
 यद्येकैकमिहापि स्याद्गायत्रेण त्वा छन्दसाऽऽछृणात्ति च्छृणत्तु त्वा वाक्, छृण्वि वाच-
 मिति प्रथमकृतं महावीरमाच्छृणात्ति सिद्ध्यति । त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसाऽऽछृणात्ति ।
 छृणत्तु त्वोर्क्, छृण्व्यूर्जेमिति द्वितीयम् । जागतेन त्वा छन्दसाऽऽछृणात्ति, छृणत्तु त्वा
 हविः । छृण्वि हविरिति तृतीयम् । एवं छन्दसामव्यतिषङ्गाय । सैर्वैकैकमित्यस्मिन्पक्षे
 यथापूर्वं त्रिभिस्त्रिभिर्पचारानर्थक्यायेति न्यायः पूर्वैस्त्रिभिः प्रथमकृतमिति भाष्यकृत् ।
 उभयपक्षेऽप्येवमेवोत्तरैरित्यर्थः । गतः । एतान्महावीरानेकवद्बद्ध्वाऽऽसजति निदधाति
 क्वाचिमन्त्रेण । तूष्णीमितराणि पात्राणि कृष्णाजिन उपनह्य बद्ध्वाऽऽसजति ।

उपरिष्ठा-
 मिति ।
 सिद्धा-
 प्रयुज्या-
 इति
 (ख.)

अ-
 प्राप्ते-
 न

प्र०
 पात्र-
 (व-
 प्राप्ते-
 वह-
 कृत-

च-
 सं-

त्काल एष मन्त्रो भवतीति विज्ञायते ॥ २२ ॥
इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे प्रवर्ग्याख्यचतुर्विंशप्रश्ने

प्रथमः पटलः ।

उपरिष्ठात्काल एष मन्त्रो भवतीति विज्ञायते । अनेन नियम्यते । अयं मन्त्रो निधानाङ्ग-
मिति निधानोच्चारमेव प्रयोक्तव्यः । मन्त्रान्ते हि कर्मसंनिपातः परिभाषाजैमिनिसूत्राभ्यां
सिद्धान्तितः । अत्र पुनः श्रुतिप्रामाण्याद्विपरीतमनुष्ठेयमिति विज्ञायत इति पदं
प्रयुञ्जानस्याऽऽशयः । आपस्तम्बस्तु निधानोत्तरं वा निधानात्पूर्वं वाऽयं मन्त्रः प्रयोज्य
इति विकल्पमाह । कात्यायनस्तु पक्वानामेवेष्टकानां यजुषा करणमाह ॥ २२ ॥
(ख. २) ॥

इति श्रीमत्कावेरीतीरविराजमानकुम्भकोणनिवासिवाङ्मेश्वरसुधीविरचिते
हिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रव्याख्याने प्रथमः पटलः ।

(अथ द्वितीयः पटलः ।)

प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यन्तः संवृण्वन्ति द्वाराणि परि-

अवान्तरदीक्षोपायनानन्तरं प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यन्तो द्वाराणि संवृण्वन्ति आच्छादयन्ति ।
प्राग्वंशस्येति शंषः । स्वस्थानस्थितया पत्न्या यथा न दृश्यते तथाऽऽच्छादयन्तीत्यर्थः ।
न पत्न्यवेक्षत इति निषेधात्तिरस्कृत्य यजुर्वाचयतीति तिरस्करणीविधानाच्च । अत्र

प्र० टि०—निध नोत्तरकालं वा मन्त्रं वदेत् । मन्त्रान्तैः कर्मादीनित्यस्यापवादः । पक्वानामेव
पात्राणां यजुषा करणमनुज्ञातवान्कात्यायनः—‘यथा दग्धेषु यजुष्क्रियासंभवात्’
(का० श्रौ० २५-१-९) इति । उपरिष्ठात्सर्वत्र भूमौ न स्थापयति महताऽभि-
प्रायेण सूत्रकारः सर्वत्र भूमौ न चोदितत्वादुपरिष्ठात्कालेऽग्रेण गार्हपत्यं दर्भेषु यदुपा-
वहरणं तत्र मन्त्रेण तूष्णीमिहेत्यपरं विधानम् । पूर्वं महावीरं च दृढं यथा भवति तथा
कृत्वा पश्चान्मृशहरणादिमन्त्राः प्रयोक्तव्याः । उक्तं च भारद्वाजेन—

छिन्ने पिष्टे तथा लूने सांनाय्ये मार्तिकक्रिये ।

पक्त्वा मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥ इति ॥ २२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रथमः पटलः ।

प्रवर्ग्येणेति कर्मनाम । प्रचरिष्यन्तोऽध्वर्यावादयः । द्वाराणि संवृण्वन्ति कटादिभिरा-
च्छादयन्ति । कस्मान्नैनं स्त्री प्रेक्षते । न शूद्र इति निषेधात् । प्राग्वंशस्य द्वाराणि
संवृण्वन्तीत्यर्थः ।

श्रयन्ति पत्न्याः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात्पत्नीशालापरिश्रयणविषये किञ्चिल्लिख्यते । केचित्प्रयोगकर्तारः प्राग्वंशात्पश्चिम-
भागे पदचतुष्टये स्वतन्त्रां पत्नीशालां विधाय तत्र तां स्थापयित्वा पत्नीशालाद्वारा-
च्छादनं कृत्वा प्रवर्ग्यमनुतिष्ठन्ति बोधायनानुसारिणस्तन्निर्मूलम् । प्राग्वंशात्परतो देव-
यजनदेशस्यैवाभावेन तत्र पत्न्यवस्थाने तस्याः प्रवर्ग्यकर्तृत्वानापत्तेः । न चेष्टापतिः ।
प्रवर्ग्यकर्तृनाहूयेत्यनेनाऽऽका (ह्वा) नविधानस्य स्वयमेव लिखितत्वेन पूर्वोत्तरविरो-
धात् । तत्रैव प्रकरणे पत्न्येहि पद्यस्वेति प्रैषस्य पठितत्वात् । न च पत्नीशालेति
स्वतन्त्रसंज्ञया भेदसिद्धिरिति वाच्यम् । प्राग्वंशस्यैव पत्नीशालेति संज्ञान्तरोपपत्तेः ।
अन्यथा शुल्बसूत्रस्य स्वतन्त्रदेवयजनविधायकस्य तदनुक्तौ न्यूनतापत्तेः । न च
प्राग्वंशस्य पत्नीशालात्व आका (ह्वा) नविधिर्व्यर्थ इति वाच्यम् । प्रणिधानार्थतया
तदुपपत्तेः । तस्या दूरस्थत्वे तिरस्करणीविधायकश्रुत्यदृष्टार्थतापत्तेः । न चादृष्टार्थ-
माह्वानविधिरिति वाच्यम् । दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनस्य मन्त्राधिकरणादिविरुद्धत्वेना-
न्याय्यत्वात् । प्रवर्ग्यकर्तृनाहूयेत्यनेन सामान्यतः प्रवर्ग्यकर्तृणामाह्वानं विधायार्धव-
र्षादिवत्पत्न्या अप्याह्वानविधानेन तस्या अपि प्रवर्ग्यकर्तृत्वावश्यंभावात् । दूरस्थायाः
प्रवर्ग्यकर्तृत्वासंभवात् । न च प्राग्वंशस्यैव पत्नीशालात्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम् ।
पूर्वया द्वारा पत्नीशालां प्रपद्येति आश्रलायनाचार्यैः कण्ठरवेण स्फुटतरमभिधानेन
प्राग्वंशस्य पत्नीशालात्वसंभवात् । तस्मान्न च पत्न्यवेक्षत इति निषेधात्तस्या दर्श-
नस्य प्रतिषेधेऽपि कर्तृत्वं पूर्वोक्तीत्या निरपवादमेव दाक्षिणतः पृष्ठचायास्त्रिपदे
चतुष्पदे वा पत्नीशालेत्युक्त्याऽपि अयमर्थः सिध्यति । न च परिश्रयणे वि(द्वि)तीयया
पत्नीमीक्षत इति विहितेक्षणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ईक्षणार्थं तिरस्करणीनिष्कासनो-
पपत्तेः । सामान्यनिषेधस्य विशेषविधिनाऽग्नीषोमीयविधिनाऽर्हिसाशास्त्रस्येव संकोचो-
पपत्तेः । क्वचिद्बोधायनसूत्रादौ पत्नीशालायाः स्वतन्त्रायाः कीर्तनेऽपि तस्मिन्नेव सूत्रे
प्राग्वंशेऽपि पत्नीशालाशब्दप्रयोगेण प्राग्वंशस्यैव तथात्वोपपत्तेः । अस्तु वा बोधायनय-
नयजमानस्य स्वतन्त्रा पत्नीशाला नाऽऽश्रलायनादेरिति तत्पक्षे प्रवर्ग्यवेलायां बोधाय-
नयजमानकर्तृकेऽपि प्रयोगे प्रवर्ग्यादौ न स्वतन्त्रपत्नीशालास्थत्वं पत्न्याः । तथा सति
तस्याः प्रवर्ग्यकर्तृत्वानापत्तेः । प्रस्तोत्रे मुखवेष्टनविनियोगविरोधापत्तेश्च । तस्माद्विहारा-
द्यर्थं तत्र स्थलनिर्माणेऽपि न कर्मानुष्ठानावसरे तत्रावस्थानप्रसक्तिः । एवं चाऽऽह्वा-
नमपि संगच्छत इति अस्मत्कृतशुल्बविवरणे विस्तरः । आचार्येण दाक्षिणतो विहारा-
त्पत्न्या विहारदेशोक्तावपि कर्मकाले तत्र नावस्थानप्रसक्तिः ॥ १ ॥

प्र० टि०-पत्न्यो अपि परिश्रयणमाच्छादनं स्व आयतन एव नान्यत्रोपावशेत् । संनि-
धानेऽपि सति दर्शनमात्रप्रतिषेधः पत्न्यदर्शनमिति कात्यायनः ॥ १ ॥

पश्चाद्धोतोपविशति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा
यजमानश्च दक्षिणतः पश्चात्प्रतोतोत्तरत आग्नीध्रः
प्रतिप्रस्थाता च ॥ २ ॥

प्रवर्ग्यकर्तारोऽनेन क्रमेणोपविशेयुः । प्रतोता दक्षिणत इत्यापस्तम्ब आह । उत्त-
रेण खरं प्रवृज्य पश्चादस्योपविश्येत्याश्वलायनोऽप्याह ॥ २ ॥

मदन्तीभिरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वो-
त्तरेण विहारं मुञ्जप्रलवान्मन्त्रावृत्त्या देव पुरश्चर
सध्यासं त्वेति तेषु प्रथमकृतं महावीरमुपावहर-
त्येवमितरौ तूष्णींमित्राणि ॥ ३ ॥

ननु शान्तिकरणं किमर्थमिति चेन्न । उग्रो ह्ययं प्रवर्ग्यः । कुतः यज्ञशिरसाश्छि-
न्नस्य प्रवर्ग्यरूपत्वेन संस्तवनात् । अतस्तत्कर्तृभिराद्यन्ताभ्यामनुवाकभ्यां शान्तिः
कार्या । तदर्थतया समुच्चारणमेव शान्तिकरणम् । मुञ्जप्रलवान्संस्तीर्य मन्त्रावृत्त्या
त्रयाणां महावीराणां निधानमितरेषां तूष्णीं निधानम् । आपस्तम्बस्तु एकवद्बद्धानां
सकृदेव मन्त्रेण निधानमाह । इतराणि रौहिणकपालादीनि तूष्णीं मन्त्रं विने-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्रैव सर्वं परिघर्म्य संपादयत्यौदुम्बराणि

अत्रैवेदानीमेव सर्वमुक्तं वक्ष्यमाणं च परिघर्म्य घर्मसाधनं संपादयति परिकल्पयति ।

प्र० टि०—सर्वत्रोपविशतीत्यन्वयः । अपरस्य खरस्य पश्चादुपविशति होता ।
एवमितरे पुरस्तादक्षिणत उत्तरतश्चेति । घर्ममेवाभिमुखा भवन्ति सर्व ऋत्विजो यजमानश्च
तदर्थोपवेशननियमात् ॥ २ ॥

तप्तोदकमुपस्पृशन्त्युत्विजः प्रवर्ग्यकर्तारः । प्रथमेनानुवाकेन 'नमो वाचे न' (तै० आ०
४-१) इत्यनेन शान्तिं सर्वे कुर्वन्ति । अनधीतोऽधीत्य करोति । घर्मस्य शमनार्थ-
त्वाच्छान्तिः । अथोत्तरस्य देवर्षिपितृविद्वन्मनुष्येभ्यो नमोऽस्तु तेषामनुकरणं शान्ति-
रित्युच्यते । तस्मादे(न्नै)कश्रुत्योच्चारणमनुवाकस्य कर्मकरणरूपत्वात् । वागादीनां नम-
स्करणं प्रत्यगाशीर्भिवर्क्यैः शान्तिं करोति । उत्तरेण विहारमिति दर्शनादापस्तम्बोक्त-
मग्रेण गार्हपत्यं मा भूदित्येवमर्थम् । मुञ्जग्रहणाद्दर्भाणां निवृत्तिः । आस्तीर्य प्रसार्य
तेषूपावहरति प्रसारयति देव पुरश्चरेति मन्त्रेण ॥ ३ ॥

घर्मसाधनानि द्रव्याणि पात्राणि घर्ममित्युच्यते । वक्ष्यमाणानि सर्वाणि पात्राणि ।

व्याख्यास्यामः सम्राडासन्दीमग्रेण यथा राजासन्दीं राजासन्दीं वर्षीयसीमेके समामनन्ति सम्राडासन्दीमेके मौञ्जीभी रज्जुभिरेकसराभिर्व्यूतां च ॥ ४ ॥

औदुम्बराणि उदुम्बरप्रकृतिकानि पात्राणि व्याख्यास्यामः प्रतिपादयामः । तदेवाऽऽह-
सम्राडासन्दीमग्रेण राजासन्दीं स्थापयेदित्यर्थः । तां सम्राडासन्द्या राजासन्दीं वर्षीयसीं महतीमेक आचार्याः समामनन्ति प्रतिपादयन्ति । अन्ये त्वाचार्या राजसन्द्याः सम्राडासन्दीमेव महतीं समामनन्तीत्यन्वयः । मुञ्जमयीभी रज्जुभिः प्रोतां सम्राडासन्दीं कुर्यात् ॥ ४ ॥

चतस्रः सुचस्तासां द्वे अनिष्टब्धे ते रौहिणह्व-
न्यौ निष्टब्धयोर्वर्षीयस्युपयमनी प्रोक्षणीधान्यन्या
सुवौ धृष्टी शफौ महावीरसंमिताव्रस्कौ मेथी त्रीन्

चतस्रः सुचः कार्याः । तासु द्वे सुचावनिष्टब्धे अनुपविद्धाबिले भवतः । ते अनिष्टब्धे रौहिणसाधने । निष्टब्धयोर्बिलवत्योर्मध्य उपयमनी वर्षीयसी महती । प्रोक्षणीधानी प्रोक्षण्यो यस्यामाधीयन्ते सा प्रोक्षणीधानी । सा उपयमन्यपेक्षया हसीयसी कार्या । सुवौ प्रसिद्धौ । धृष्टी अङ्गाराधिवर्तनार्थकाष्ठविशेषौ । व्रस्को महावीरग्रहणोपयोगी छिद्र-
प्रदेशविशेषः । तौ महावीरेण संमितौ । यावान्स्थूलो महावीरस्तावत्स्थूलौ कार्यौ ।

प्र० टि०-चतुष्पादयुक्ता हस्तमात्रयुक्तेति वैखानसः । नितरां निकृष्टतरां हस्वाम् । सम्राडासन्द्या द्विगुणामिति समामनन्ति पठन्ति शाखान्तरे । वर्षीयसीमिति शेषः । शाखान्तरे तु पूर्वस्माद्विकल्पः । एकसरा न समासिता विध्युक्ता प्रकल्पिता विधयस्ता विविधमूला अप्रकल्पिता शुल्बमेकसरम् रशान्तरमिति माण्यकृत् ॥ ४ ॥

परिसङ्ख्या । अबिलवत्यौ । ते द्वे । निष्टब्धे बिलवत्यौ तयोर्दीर्घा उपयमनी भवति । इतरा(अन्या) प्रोक्षणीधानी । चतस्रो हस्तमात्रा इति वैखानसः । सुवौ द्वौ हस्तमात्रौ । (शफौ महावीरग्रहणसाधनकाष्ठविशेषौ) महावीरग्रहणार्थं दीर्घकाष्ठे शफौ, तयोर्धः प्रदेशस्तद्ग्रहणार्थमावृश्च्यते स आत्रस्क्यः (स्क) । अङ्गारानिरुहणार्थं काष्ठे धृष्टी । गोबन्धनार्थं काष्ठं मेथी । मयूखाः शङ्खवः, ते च त्रयोदश,

मयूखान् षट् शकलाः स्रयोदश वैकङ्कतान्परि-
धीन् काण्टकीं च समिधं वैणवानि घर्मेन्धनानि
खादिराणि पालाशान्यौदुम्बराण्यर्कमयानि शमी-
मयानि वा ॥ ५ ॥

तथा च महावीरसंमितौ व्रस्कौ ययोस्तौ तादृशौ शफौ महावीरग्रहणार्थकाष्ठविशेषौ ।
मेथी गोबन्धनार्थशङ्कुः । मयूखास्ते च वत्साजाबर्करादीनां बन्धनार्थाः । काण्टकी तु
यज्ञियवृक्षजा न त्वौदुम्बरी तस्याकण्टकत्वात् । परिधयो महावीरार्थत्वात् तत्संमिताः
प्रादेशमात्राः कार्याः ॥ ५ ॥

(कृष्णाजिनं) त्रीणि कार्णाजिनानि धवित्राणि
शुक्लकृष्णलोमानि तेषां वैणवा बाहुमात्रा दण्डा
भवन्त्यौदुम्बरा वा रजतसुवर्णौ रुक्मौ पृथक्श-
तमानौ मौञ्जानि व्याख्यास्यामो द्वौ वेदौ तयो-
रन्यतरः परिवासितोऽभिधानी निदाने चत्वारि
विशाखदामानि प्रलवाः श्वाप्रविशीर्णाग्रान्खरेभ्यः

धवित्राणि व्यजनानि । पूर्ववदन्वयः । तेषां धवित्राणां बाहुमात्रा अल्पायामा वैणवा
औदुम्बरा वा दण्डाः कार्याः । रजतसुवर्णौ द्वौ रुक्मौ । प्रत्येकं शतमानौ कार्यौ ।
मौञ्जानि मुञ्जप्रकृतिकानि । द्वौ वेदौ कार्यौ । अन्यतर एकः परिवासितः छिन्नाग्रः । अर्था-
देकः साम्र इति बोध्यम् । तौ च मन्त्रं विना कार्यौ । अविधानान्मन्त्रस्य । अनैष्टि-
कत्वाच्च । अभिधानी गोबन्धनार्था रज्जुः । निदाने पदबन्धनार्थे । वत्सनिबन्धनार्थानि
द्विशिरस्कानि दामानि विशाखदामानि । मुञ्जतृणान्येव स्वयं शीर्णानि मुञ्जप्रलवाः । ते

प्र० टि०—वत्साजाबर्कराणां बन्धनार्थाः । काण्टकी तु यज्ञियवृक्षान्तरजान त्वौदुम्बरी ।
तस्या अकण्टकजन्यत्वात् । परिधयो महावीरार्थत्वात् । तत्संमितायामाः । प्रादेशमात्रा-
नित्येष कात्यायनः ॥ ५ ॥

कृष्णाजिनेन कृतानि धवित्राणि व्यजनान्यग्रेरुपवीजनसमर्थानि । तेषां
धवित्राणां वैणवा दण्डा बाहुमात्रा बाहुपरिमिता भवन्त्यथवौदुम्बरदण्डा औदुम्बर-
दण्डानीत्यपरमित्यापस्तम्बः । येन केनचन्मानेन मीत्वा तौ शतमानौ भवतः ।
मुञ्जमयानि वक्ष्यन्ते मुञ्जप्रलवान्तानि । द्वौ वेदौ तयोरेको भिन्नाग्र उपकल्पितैर्द्रव्यैः
सहविधानात् । त्वया होता संतनोत्यर्धमासानित्यर्धमाससंतानाभावाच्च तूष्णीं क्रियते ।
अभिधानी धेनुबन्धनार्था रज्जुः । पादबन्धनार्थे निदाने । वत्सादिबन्धनार्थानि
द्विशिरस्कानि दामानि विशाखदामानि । मुञ्जप्रलवा मुञ्जतृणान्येव स्वयं शीर्णानि

सिकता रौहिणयोः पिष्टान्यफलीकृतानां मौञ्जे
पवित्रे दर्भमये वा तूष्णीमाज्यं प्रोक्षणीश्च
संस्कृत्य ॥ ६ ॥ (ख० ३) ॥

प्रकृतेऽप्रतिशीर्णाग्रा ग्राह्याः । फलीकृतानां तुषविमोकमात्रेणावहतानां तण्डुलानां विशेषतः
फलीकरणरहितानां तेषां पिष्टानि कुर्यात् । खरेभ्यः खरार्थं सिकताः संपादयेत् । पवित्रे
अपि तूष्णीके । ते मौञ्जे दर्भमये वा कार्ये । तूष्णीं मन्त्रं विनाऽऽज्यं प्रोक्षणीश्च संस्कृत्य ।
केचित्तु तूष्णीमित्यस्य मध्ये पठितस्य देहलीदीपन्यायेनोभयत्र संबन्धमुक्त्वा पवित्रयो
राज्यप्रोक्षण्योश्च तूष्णीकत्वमिच्छन्ति ॥ ६ ॥

ब्रह्मन्प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामो होतर्धर्ममभिष्टुह्यग्रीद्वौ-
हिणौ पुरोडाशावधिश्चय प्रतिप्रस्थातर्विहर प्रस्तोतः
सामानि गायेति संप्रेष्याति ॥ ७ ॥

पवित्रान्तर्हितायामित्यादिरापोदेवीरग्रेषुवः इति मन्त्रव्याख्यातो मदन्तीनां संस्कारः
॥ ७ ॥

ब्रह्मायजुर्युक्तं सामभिराक्तं खं त्वेत्यनुद्रुत्योमि-
न्द्रवन्तः प्रचरतेति प्रसौति प्रसूतो यमाय त्वा
मखाय त्वेति सर्वं परिधर्मं त्रिः प्रोक्षति ॥ ८ ॥

अनुद्रुत्योक्त्वा । प्रसौत्यनुजानाति । आपस्तम्बस्तु यजुर्युक्तं सामभिराक्तं खं त्वस्योपां-
शुत्वं विधायेन्द्रवन्त इत्यादेरनुज्ञापनमन्त्रस्योचैस्त्वमाह । तथेन्द्रवन्त इत्यस्य लोपेन प्रच-
रतेत्यस्यैवानुज्ञायां विनियोगमाह । यमाय त्वेत्यादिं सकृन्मन्त्रमुक्त्वा त्रिः प्रोक्षति ॥ ८ ॥

प्र० टि०—प्रभूतानि बहूनि मुञ्जानां प्रलवास्तृणान्युभयतश्छिन्नानि मुञ्जप्रलवा इत्युच्यन्ते ।
प्रभूतान्मुञ्जप्रलवानित्यापस्तम्बभरद्वाजौ । खरेभ्यः खरार्थम् । अफलीकृतानां तुषविमो-
चनमात्रेणावहतानां तण्डुलानां पिष्टानि । समे अप्रच्छिन्नाग्रे मौञ्जकृते प्रादेशमात्रे पवित्रे
तूष्णीं क्रियेते । उपकल्पितैर्द्रव्यैः सह विधानात् । दर्विहोमसंस्कारेणाऽऽज्यमिति वचा-
स्पवित्रयोश्च तूष्णीं वेत्यपरमित्यापस्तम्बः । प्रोक्षणीनामावृता इत्यापस्तम्बोक्तेस्तूष्णी-
मुत्पवनादि क्रियेते । यद्येवं न स्यात् । एवमाह भरद्वाजः—‘प्रोक्षणीः संस्कृत्य
ब्रह्माणसामन्त्रयते’ इति ॥ ६ ॥

अनुजानाति । पवित्रान्तर्हि तायां प्रोक्षणीधान्यां मदन्तीरानीयोत्पूय समक्षिय ब्रह्मादं
नामन्त्रयते ॥ ७ ॥

सकृदेव मन्त्रः । अभिपूर्वं त्रिः प्रोक्षतीत्यापस्तम्बः । अभि पूर्वं कृतं यस्मात्प्रथमम्
भिप्रोक्षति पुनः प्रोक्षतिः सकृदेव मन्त्र इति वैखानसः ॥ ८ ॥

प्रोक्षितानि प्रतिप्रस्थाता व्यायातयतीति विज्ञायत
एतस्मिन्काल आग्नीध्रस्तूष्णीमुपचरितौ रौहिणौ
पुरोडाशावधिश्रयति ॥ ९ ॥

व्यायातयति व्यावर्तयति । एतस्मिन्काल आग्नीध्रस्तूष्णीमुपचरितौ धृष्ट्यादामादिम-
स्माद्यूहान्तैरमन्त्रकैः संस्कृतौ । अधिश्रयणं चाऽऽहवनीये गार्हपत्ये वा । पात्रीसंवा-
पस्तु नेष्यते । संव्यवनं तु मदन्तीभिर्भवत्येव ॥ ९ ॥

सम्राडासन्दीमग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य पुरस्ता-
द्राजासन्ध्या निदधाति तस्यां कृष्णाजिनं प्राची-
नग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य देव पुरश्चर सध्यासं
त्वेति तस्मिन्नितरौ महावीरौ प्राञ्चावुपशयौ
निदधाति तावप्रचरणीयौ भवतो मेथी मयूखा-
न्विशाखदामानीत्यादायाग्रेण होतारं दक्षिणाऽ-
तिक्रम्य दक्षिणया द्वारोपनिवृत्त्य दक्षिणेन मेथी

सम्राडासन्दीं प्रवर्ग्यपात्रनिधानार्थमाहवनीयस्य पूर्वतो नीत्वा राजासन्ध्याः पूर्वभागे
स्थापयित्वा तस्यां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य देव पुरश्चर सध्यासं त्वेत्य-
नेन मन्त्रेण । अप्रचरणीयौ महावीरौ प्राञ्चावुपशयौ शयानौ सादयेत् । महावीरावप्र-
चरणीयौ भवतः । एकस्यैव महावीरस्योपयुक्तत्वेन तयोः प्रचारसाधनत्वाभावात् ।
कृष्णाजिनबन्धं विसृज्य शफाम्यामेवोपावहृत्य मन्त्रावृत्त्या नयेत् । ततो मेथीमयूखविशा-
खदामान्यादाय होतृगार्हपत्यमध्ये गत्वा दक्षिणया द्वारा निर्गम्य दक्षिणद्वारस्य दक्षिणतो

प्र० टि०—व्यायातयति प्रसज्य (विभज्य) गमयति । प्रोक्षितानि व्यायातयति
विशकलीकृतानि । श्रुतौ विज्ञायत इत्यर्थः । एतस्मिन्काल इति वचनादापस्तम्बोक्तप्रैषं
मा भूदिति । आग्नीध्रग्रहणमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अधिश्रयणार्थान्येव कर्माणि प्रारभते, न
तु निर्वापणादीनि । धृष्ट्यादानादि भस्माध्यूहनान्तं दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीं क्रियते । तूष्णी-
मुपचरिताविति वचनात् । केचिद्विहोमवदुपचरितौ न दर्शपूर्णमासवदिति । तेषां च
तूष्णीग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ ९ ॥

पूर्वासादितां सम्राडासन्दीमादायाऽऽहवनीयस्य पुरतो नीत्वा पुरस्ताद्राजासन्ध्याः
सादयत्यध्वर्युः । तस्यामासन्ध्यां कृष्णाजिनं प्रसार्य तस्मिन्कृष्णाजिने निदधाति मन्त्रेण ।
द्रव्यपृथक्त्वादभ्यावर्तत इति न्यायान्मन्त्रावृत्तिः । तस्मिन्नप्रचरणीयौ इत्यापस्तम्बेऽपि
प्रतिषेधात् । मेथ्यादीन्यादायाग्रेण होतुर्नीत्वा गार्हपत्यब्रह्मयजमानप्रस्तोतृणां च पश्चान्नीत्वा

निहन्ति होतुः समीक्षाया एतस्या एव पूर्वस्या
द्वार्याया दक्षिणतो वत्सस्य शङ्कुमेतस्या एवा-
परस्या द्वार्याया दक्षिणतोऽजाया उत्तरतोऽभ्य-
न्तरं बर्करस्य तेषु विशाखदामानि व्यायातयति
तान्येवमेव व्यातितानि भवन्त्योद्गासनात् ॥१०॥

मेथीं निहन्ति । मेथी व्याख्याता । होतुः समीक्षायै प्रयोजनाय । यादृशस्थाने मेथ्यां
निहतायां घर्माभिष्टवनं कुर्वतो होतुर्दर्शनं भवति तथा निहन्यादित्यर्थः । होतुः समीक्षा-
वचनात् । दक्षिणद्वाराभावेऽपि यत्र द्वारमस्ति तत्र निहन्यादिति ज्ञायते । एतस्या एव
द्वारः पूर्वस्या द्वार्याया द्वारस्थूणाया दक्षिणतो वत्सस्य शङ्कुं निहन्तीत्यन्वयः । अभ्य-
न्तरमिति द्वार्याया दक्षिणतो वत्सशङ्कोरुत्तरत इत्यर्थः । तथा तमुत्तरेण च्छागाया
इत्येव बोधायनः । बर्करश्छागलपर्यायोऽजायाः स्तनंधयः । तदर्थमपरस्या द्वार्याया उत्त-
रतः । प्राग्वंश एव शङ्कुं निहन्ति । प्राग्वंशाद्बहिरजाशङ्कुपक्ष उत्तरमित्यन्ये । तेषु
शङ्कुषु विशाखदामानि पूर्वोक्तानि वितत्य बध्नाति । तान्येव दामानि व्यातितानि
भवन्ति उद्गासनपर्यन्तं नान्यानि ॥ १० ॥

तैरेनान्काले बध्नन्त्युत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ

तैरेतैर्दामाभिरान्वत्साजादीन्काले दोहनकाले । ततः खरानुपवपति । तान्खरान्नुसि-

॥०८॥—स्वयमध्वर्युर्होतुरपि पश्चादेव गच्छति नाभ्यन्तरतः । अभ्यन्तरं परिहृत्य बहि-
र्गच्छति । अन्यत्रापि स्थानभूतकर्मप्रयुक्तं च यज्ञाङ्गभूतं तस्मात्परिहृत्यैव वर्तेरन् । तदुक्तं
परिभाषान्यायसूत्रे—‘अन्तराणि यज्ञाङ्गानि’ इति । अध्वर्युवर्जमेवायं विधिः । तस्याङ्गत्वादिति
भाष्यकृत् । दक्षिणद्वारस्य दक्षिणतो होतुः समीक्षायै यथा होता प्रेक्षते तथा निहन्ति ।
मेथी शङ्कुः । एकद्वारं क्रियते समीक्षणवचनाद्धोतुः । निहन्तीति शेषः । द्वार्या द्वारस्थूणा ।
अभ्यन्तरमिति वचनाद्वत्सशङ्कोरुत्तरतस्तथा तमुत्तरेण च्छागायै शङ्कुं निहत्य च्छागा-
ग्निप्रथनन्ति (बौ० श्रौ० ९-९) इति बोधायनः । पूर्वद्वारस्थूणाया दक्षिणतो बहिरेव
वत्साया अभ्यन्तर एवाजाया उत्तरतो बर्कराय शङ्कुं निहन्ति । बहिरजाया अभ्यन्त-
रतो बर्करायेति भाष्यकृत् । बर्करश्छागविशेषः । तदर्थमपरस्या द्वार्याया उत्तरतः
प्राग्वंश एव शङ्कुं निहन्ति । बहिरेव प्राग्वंशादजाशङ्कपक्षयोत्तरत्वमित्येकं । तेषु शङ्कुषु
विस्तृतशाखया निर्मितानि दामानि रज्जुरेकदेशे बध्नन्ति ॥ १० ॥

तैर्दोहनकाले वत्साजाबर्करान्बध्नन्ति । खरावन्तः प्राग्वंशमेवोपवपति ।

खरावुपनिषत्पुत्तरपूर्वमवान्तरदेशं प्रत्युच्छिष्टखरं
बाह्यतो निषेचनवन्तमुत्तरेणाऽऽहवनीयं शक-
लानुपसादयति काण्टकीं च समिधम् ॥ ११ ॥
(ख० ४) ॥

कृताभिः कल्पयति । उत्तरेण गार्हपत्यमेकमुत्तरेणाऽऽहवनीयमेकम् । खरावन्तः प्राग्वंश
एवोपवपति । उत्तरेणेत्येनपा दूरत्वनिषेधात्संवृतत्वाद्द्वाराणामुपवपतीत्येकवचनाच्च ।
प्रादेशमात्रं परिमण्डलमिति खरयोः प्रमाणं बोधायनेनोक्तम् । उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं
प्रत्युच्छिष्टखरं करोति बाह्यतो निषेचनवन्तम् । भारद्वाजस्तुत्तरपूर्वमवान्तरदेशं प्रतीत्ये-
वाऽऽह । प्राग्वंश एव खरं पूर्ववत् । तथोत्तरेण शालामण्डप इत्येवं बोधायनः ।
उच्छिष्टार्थः खर उच्छिष्टखरः । घर्मोच्छिष्टक्षालनार्थ इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति । तदु-
च्छिष्टखरे प्रक्षालयेदित्यादि । अन्ये तु यजमानस्याऽऽचमनार्थमुच्छिष्टखरमन्यदपि तत्रे-
च्छन्ति । तदसत् । प्रमाणाभावात् । बाह्यतः खरस्थण्डिलादुदकनिर्गमनमार्गो यस्य स
तथोक्तः । बाह्यतः प्राग्वंशादित्यन्ये । उत्तरेणाऽऽहवनीयं शकलान् काण्टकीं च
समिधम् । शकलाः षट्पूर्वोक्ताः ॥ ११ ॥ (ख० ४) ॥

इति श्रीमद्वाङ्मेश्वरसुधीविरचिते सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याने
महालिङ्गसमाख्याने प्रवर्ग्याख्यचतुर्विंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====

प्र० टि०—उत्तरेण गार्हपत्यमेकम् । उत्तरेणाऽऽहवनीयमेकम् (आप० श्रौ०
१५—२—४२) इति चाऽऽपस्तम्बः सूत्रयामास । उत्तरेणेत्येनपा दूरत्व-
निषेधात्तथा संवृतत्वाद्द्वाराणामुपनिष्क्रमणस्येत्यवचनाच्च । खरयोः प्रमाणं चाऽऽह
बोधायनः—प्रादेशमात्रं परिमण्डलम् (बौ० श्रौ० ९—२—६) इति । एक-
द्वारेऽप्युत्तरपूर्वे किञ्चिदालोकं करोति । बहिर्निर्गच्छति यथोदकं तथा करोति । तथो-
त्तरपूर्वमवान्तरदेशं प्रतीत्येव भारद्वाजः । तत्र चान्तःप्राग्वंशमेव खरः पूर्ववत् । तथो-
त्तरे शालामण्डलः (पः) (बौ० श्रौ० ९—२—६) इत्येव बोधायनः । उच्छिष्टार्थः खर
उच्छिष्टखरः । घर्मोच्छिष्टक्षालनार्थ इत्यर्थः । स्वयमेव वक्ष्यति तदुच्छिष्टखरे प्रक्षालये-
त्यादि । बाह्यतो निषेचनवन्तमिति वचनाद्बाह्यतः खरस्थण्डिलादुदकं निर्गमनमार्गो यस्य
स तथोक्तः । बाह्यतः प्राग्वंशादित्यपरम् । स्थापयति । शकलाः षट्पूर्वोक्ताः । चशब्द
एवार्थे ॥ ११ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
द्वितीयः पटलः ।

=====

अथ तृतीयः पटलः ।

आदाय महावीरं देव पुरश्चर संघ्यासं त्वेत्य-
परिवासितेन वेदेन संमार्ष्टि प्राणाय स्वाहा
व्यानाय स्वाहेति स्तुवेणाऽऽहवनीये सप्त प्राणा-
हुतीर्जुहोत्येकादश वोत्तमस्य शेषेण देवस्त्वा
सविता मध्वाऽनक्तिवति महावीरमनक्ति तं
निधायान्यस्मै वा प्रदाय पृथिवीं तपसस्त्रायस्वे-
त्यपरस्मिन्स्वरे राजतः रुक्मं निधाय द्वयान्मुञ्ज-
प्रलवानादायार्चिरसीति दक्षिणेषामग्राणि गार्ह-
पत्य आदीपयति शोचिरसीति तेषामग्रैरुत्तरेषां
मूलानि ज्योतिरसीति तेषां मूलैर्दक्षिणेषां
मूलानि तपोऽसीति तेषां मूलैरुत्तरेषामग्राणि

आदायेत्यादि । प्रचरणीयं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्याप्रच्छिन्नाग्रेण वेदेन संमृ-
ज्यात्तूष्णीम् । शफाभ्यामिति परिभाषासूत्रप्राप्तमप्यविस्मणार्थम् । प्राणाय स्वाहे-
त्यादिभिः सप्तभिरेकादशभिर्वाऽऽहवनीये प्राणाहुतीर्जुहुयात् । आहवनीयग्रहणं सूत्रा-
न्तरे गार्हपत्ये होमवचनाम्नानात्तव्यावृत्त्या आहवनीयस्ये(ए)व प्राभिर्य आ
(णाहुतिहोमो यथा) स्यात् । प्राणाहुतिशब्दो लिङ्गसमवायात्सप्तसु एकादशसु वा
गौणः । प्राणसंबन्धाच्च प्राणाहुतिव्यपदेशः । शफौ सव्येन पाणिना संगृह्य दक्षिणेन
हस्तेन सुवाहुतयः संमार्गाश्च । तथा बौधायनोऽपि सव्ये पाणौ समावृत्येत्याह ।
अन्ये तु रुक्मादन्यत्र महावीरप्रतिष्ठापनं रुक्मयोरुत्तरवचनादित्याहुः । दक्षिणेषां

प्र० टि०—महावीरं शफाभ्यामित्यापस्तम्बः । अप्रच्छिन्नाग्रेण वेदेन महावीरस्योपरिष्ठा-
त्संमार्ष्टि बिलम् । स्तुवेणेति वचनात्स्त्वचो निवृत्तिः । प्राणाहुतिहोमोऽपि मुखसदृशत्वादा-
हवनीय एव । सप्तैकादश वेत्यापस्तम्बः । सप्तपक्षेऽष्टमप्रभृतीनां लोपः । शेषेणाऽऽज्यशेषेणे-
त्यर्थः । स्तुवेणोपर्याहवनीये महावीरमङ्क्त्वेत्यापस्तम्बः । महावीरस्याभ्यन्तरतोऽनक्ति ।
निरुक्ते प्रतिष्ठापयतीत्युत्तरत्र विधानान्मन्त्र एव । अन्यस्मा एकतराय प्रतिप्रस्थानाग्नी-
ध्रयोस्तयोरिह प्रकृतत्वात् । द्वाभ्यां हस्ताभ्यां पूर्वासादितान्मुञ्जप्रलवानादाय दक्षिणहस्त-
गतानग्राणि गार्हपत्ये प्रदीपयति । प्रज्वलयतीत्यर्थः । अर्चिरसीति पूर्वप्रयुक्तेः प्रतिमन्त्रं
दक्षिणेषामग्रैरुत्तरेषां मूलानि सव्यहस्तस्थानि, सव्यहस्तस्थैर्मूलैर्दक्षिणहस्तस्थानि मूलानि,

तान्व्यत्यस्तानुपरिरुक्मे निधाय ॥ १ ॥

दक्षिणहस्तस्थानाम् । एवमग्रेऽपि । तान्मुञ्जप्रलवान्व्यत्यस्तान्कांश्चित्प्रागग्रानितरान्प्रत्य-
ग्रान्कृतानुपरि रुक्मे निधाय प्रदीप्तान्स्थापयित्वा ॥ १ ॥

संसीदस्वेति तेषु महावीरं सादयत्य-
ञ्जन्तीत्याज्येनानक्त्यभिमन्त्रयते वाऽनाधृष्या
पुरस्तादित्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशमसंस्पृशन्-
जमानो महावीरं प्राञ्चं प्रादेशं धारयति मनोर-
श्वाऽसि भूरिपुत्रेत्युत्तरतः पृथिवीमभिमृशति ॥ २ ॥

संसीदस्वेतीत्यादि । संसीदस्वेत्यनेन तेषु प्रदीपेषु मुञ्जेषु महावीरं निदध्यात् ।
अञ्जन्तीत्यनेनाऽऽज्येन महावीरमभ्यञ्ज्यात् । यजमानो महावीरमसंस्पृशन् अनाधृष्येत्या-
दिमन्त्रैस्तत्तदिकप्रकाशैः प्राचीनानेव सर्वान्प्रादेशान्धारयेत् । मनोरश्वाऽसीत्यनेनोत्तरतः
पृथिवीमभिमृशेत् ॥ २ ॥

सिद्धयै त्वेति धृष्टी आदायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता
च तपो ष्वग्र इति गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गाराभिरुह
चितः स्थ परि चित इति प्रदक्षिणमङ्गारैर्महावीरं
पर्युह्य वैकङ्कतैः परिधिभिः परिधत्तो मा असीति

परिधत्त इत्यत्र महावीरमित्यनुषज्जते । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेत्यविशेषेण कर्मा-

प्र० टि०—दक्षिणहस्तस्थैर्मूलैः सव्यहस्तस्थान्यग्राणि । तानुभयहस्तस्थान्व्यत्यस्तान्दक्षि-
णस्य प्रागग्रान्युत्तरस्योदगग्राणि विपरीतं वा ॥ १ ॥

तेषु प्रज्वलितेषु तृणेषु संस्थापयति महावीरम् । यदा मन्त्रेणानक्ति तदाऽभिपूरयत्येव
तूष्णीम् । यदाऽप्यभिपूरयति मन्त्रेण तदा लुप्यत एवाञ्जनम् । अभिपूरणेनैव निवृत्तत्वात् ।
अभिपूरणं तावद्धर्मनिष्पत्त्यर्थत्वान्नित्यम् । अथैनमाज्येनाभिपूरयति (बौ०श्रौ० ९-३-७)
इति बोधायनोक्तम् । एतैः पञ्चमन्त्रैः—अनाधृष्या पुरस्तादिति प्रागग्रं धारयमाणो
जपति । पुत्रवती दक्षिणत इति दक्षिणाग्रं धारयमाणः । सुषदा पश्चादित्यपराग्रं धारय-
माणः । आश्रुतिरित्युत्तराग्रं धारयमाणः । विधृतिरुपरिष्ठादित्यूर्ध्वग्रं धारयमाणः (वैखा०
श्रौ० २९-३) इति वैखानसः । जपतीति सर्वत्रान्वयः । अध्यधि महावीरमित्याप-
स्तम्बः । अध्यध्युपर्युपरि महावीरमसंस्पृशन्महावीरं न स्पृशन् मन्त्रान्ते प्रादेशधारणम् ।
उत्तरत इत्यापस्तम्बः । पृथिवीमभिमृश्य जपति नोत्तरत इति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

चशब्देनाऽऽग्नीध्रो गृह्यते विकल्पेन । धृष्ट्यादानादि परिधिपरिदानान्तमुभयोः ।
स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्वेति चितः स्थेति मन्त्रान्तः । अङ्गारेषु परितः सेवकव-

प्राञ्चावध्वर्युर्निदधाति । प्रमा असीत्युदञ्चौ प्रति-
प्रस्थाता । एवमेव पूर्वेणाध्वर्युरुत्तरेण प्रतिप्र-
स्थाता । अन्तरिक्षस्यान्तर्धिरसीत्यध्वर्युरेव त्रयो-
दशं दक्षिणतो निदधाति ॥ ३ ॥ (ख० ५) ॥

प्येतानि द्वावपि कुरुतः । प्राञ्चौ दक्षिणत उत्तरतश्च । उदञ्चौ पश्चात्पुरस्ताच्च । तत्र
द्वयोः परिध्योरेकैकस्य मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः । प्रतिप्रस्थाता निदधातीत्यन्वयः । अन्तिम-
स्यानावृत्तिराध्वर्यवत्वात् । तमेवार्थं द्योतयत्येवकारः ॥ ३ ॥ (ख० ५) ॥

महावीर आज्यमानीय दिवं तपसस्त्रायस्वेत्युप-
रिष्ठात्सौवर्णेन रुक्मेणापिधायाऽऽभिर्गीभिरिति
तिसृभिरुपतिष्ठते धवित्राण्यादत्ते गायत्रमसीति
प्रथमं त्रिष्टुभमसीति द्वितीयं जागतमसीति तृतीयं

गायत्रमसीत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरध्वर्युर्धवित्राण्यादायोर्ध्वमभिधूनोति उपवीजयति त्रयो
मधुशब्दा मन्त्रस्त्वैकस्तेन सकृदुक्तेन मन्त्रेण त्रिरग्निमुपवीजयति । तेषां धवित्राणां मध्य
एकं प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति एकमाग्नीध्राय । तृतीयं तु स्वयमेव धारयतीत्यर्थाज्ज्ञायते ।
त्रयाणां ग्रहणमुक्त्वा द्वयोरेव विनियोगेन तृतीयस्याविनियोगात् । आग्नीध्रप्रथमा एते

प्र० टि०—त्स्थितेषु मध्ये स्थितस्य महावीरस्य राज्ञ इव पूजा संपद्यत इति भाष्य-
काराशयः । प्राञ्चौ दक्षिणत उत्तरतश्च । उदञ्चौ पश्चात्पुरस्ताच्च । तत्र
द्वयोर्द्वयोः परिध्योरेकैकस्य मन्त्रस्याऽऽवृत्तिर्द्रव्यपृथक्त्वादेकवचनाच्च । निदधाती-
त्यन्वयः । एवं त्रिभिर्मन्त्रैर्विषमसंख्योपेतैरध्वर्युर्दिग्द्वये प्रागग्रान्धत्परिधीन्परि-
दधाति । समसंख्योपेतैर्मन्त्रैः प्रतिप्रस्थाता दिग्द्वय उदगग्रान्धत्परिधीन्परिदधाति ।
अनेन मन्त्रेणोर्ध्वलोकादिग्न्यवधानबुद्ध्या दक्षिणभागेऽध्वर्युरेकं परिधिं परिदध्यात् ।
ज्योतिःशास्त्रविदः कदाचित्कदाचित्संक्रान्तिरहितोऽधिकमासस्त्रयोदशोऽस्तीत्येवमाहुः ।
त्रयोदशेन परिधिना तन्मासप्राप्तिर्भवति ॥ ३ ॥

आज्येनाभिपूरिते महावीरे महावीरमपि दधाति रुक्मेण सुवर्णकृतेन । तिसृभिरभिमन्त्रयत
इत्यापस्तम्बः । तिसृभिरन्ते सकृदुपस्थानमिति भाष्ये । वायुना ज्वालोत्पादकं व्यजनं
धवित्रम् । धवित्राण्यादत्ते (५-४) इति श्रुतेः । एनं महावीरम् । त्रयो मधुशब्दा एको
मन्त्रः । तेन सकृदुक्तेन त्रिरग्निमुपवीजयति । यद्वा—एकैकस्मिन्नपुपवीजन एकैको मधुशब्दः ।

तैरेनमूर्ध्वं त्रिभिर्धूनोति मधु मध्विति तेषामेकम-
ग्रीधे प्रयच्छत्येकं प्रतिप्रस्थात्रे त आग्नीध्रप्रथमास्त्रिः
प्रदक्षिणमूर्ध्वं धून्वन्तो महावीरं परियन्ति मधु
मध्विति प्रणवेन संस्राधयन्तीति विज्ञायते ॥ ४ ॥

पूर्वोक्ता अध्वर्यवादयस्त्रिः प्रदक्षिणमूर्ध्वं धून्वन्तो यथा महावीरस्याव्यतिषङ्गो भवति
तथा वीजयन्तः पारियन्ति परितो यन्ति । त्रिः प्रदक्षिणं कुर्वन्तीत्यर्थः । आग्नीध्रः प्रथम-
तमन्वितरयोः क्रमनियमः । प्रणवेन होतृप्रणवेन संस्राधयन्तीति विज्ञायते ॥ ४ ॥

यथालोकमुपविश्य समञ्जत इन्धाना आसते
प्रज्वलिते रुक्ममपादत्ते इति विज्ञायते ॥ ५ ॥

अभि तमुपविष्टानां मध्ये स्थितस्य महावीरस्य यथाऽऽलोकः प्रकाशो भवति तथाऽऽ-
सित्वा यथास्थानमिति वा समञ्जत इन्धाना अग्नीन्धनं कुर्वन्तः । प्रज्वलिते ज्वलितुमा-
रुब्धेऽग्नौ रुक्मं बिलस्योपरि स्थितं रुक्ममपादत्ते गृह्णाति ॥ ५ ॥

याभिर्वर्तिकां ग्रसिताममुञ्चतामित्युच्यमाने दश
प्राचीर्दश भासि दक्षिणेत्येतमनुवाकं यजमानं
वाचयत्यग्नस्वतीमश्विना वाचमस्मे इत्युच्यमाने
रुचितो घर्म इत्युपोत्तिष्ठन्नाह यथेतं त्रिरनभिधू-

याभिर्वर्तिकामिति होत्रोच्यमाने दश प्राचीरित्यनुवाकं यजमानं वाचयतीत्यर्थः ।
आपस्तम्बपक्षेऽयमनुवाक आध्वर्यवो बोध्यः । अग्नस्वतीभिरित्युच्यमान उत्तिष्ठन्सन्-
रुचितो घर्म इत्याह । यथेतं यथाऽऽगतास्तथैवानभिधून्वन्तः प्रतिपरियन्ति त्रिः । त्रिवारं

प्र० टि०—तेषां ध्वित्राणामेकमग्रीधे प्रथमं प्रयच्छत्यपरं प्रतिप्रस्थात्रे । ततः पश्चादेवम-
ध्वर्युरादत्ते । ऊर्ध्वमग्निं प्रति धून्वन्तः परिक्रामन्ति । आग्नीध्रः प्रथमम्, इति मरद्वाजा-
पस्तम्बाभ्यामपि समाभ्यानात् । होतुः प्रतिप्रणवमेकीकृत्य संस्राधयन्तः परिसमस्यन्त
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अवकाशो विरामः । 'तमभिमुखाः पर्युपविशन्ति—पुरस्तादध्वर्युः । दक्षिणतः प्रति-
प्रस्थातोत्तरत आग्नीध्रः' (आप० श्रौ० १९-२-१९) इत्यापस्तम्बः । आज्येन समञ्जन्त
ओमितीन्धाना दीप्तयन्तः समिद्धिरित्यर्थः । समन्ततो ज्वलनं यत्राग्नेर्भवेत्ततो रुक्मम-
पादत्ते । ईषज्ज्वलितेऽप्यपादत्ते ॥ ५ ॥

यत्राभिजानाति याभिर्वर्तिकामित्यापस्तम्बः । तदुपोत्तिष्ठन्नध्वर्युराह रुचितो घर्म इति ।

न्वन्तः प्रतिपरियन्ति ॥ ६ ॥

प्रत्यागमनेऽध्वर्युमुखा इत्याहाऽऽपस्तम्बः ॥ ६ ॥

तस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता प्रत्येत्य धवित्राण्यादाया-
ग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य सम्राडासन्धां निदधाति
स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः स्वाहा
त्वा नक्षत्रेभ्य इति सायं यथालोकमुपोत्थाया-
पश्यं गोपा इति सर्व ऋत्विजो यजमानश्चाधी-
यन्तो महावीरमवेक्षन्ते त्वष्टीमती ते सपेयेति
परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता पत्नीं वाचयति ॥ ७ ॥
(ख० ६) ॥

यथालोकं यथास्थानं सर्वे ये धर्मसंबन्धिनस्ते सर्वेऽधीयन्तोऽधीयाना एवावेक्षन्ते न
त्वन्ततः । परिश्रिते सर्वतः परिश्रिते देशे स्थितां पत्नीं वाचयति ॥ ७ ॥ (ख० ६) ॥

इति श्रीवाञ्छेश्वरसुधीविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्र-

व्याख्यायां महालिङ्गसमाख्यायां चतुर्विंशप्रश्ने

तृतीयः पटलः ।

अथ चतुर्थः पटलः ।

अग्नीद्रौहिणौ पुरोडाशावासादयेति संप्रेष्यत्य-

निष्ठुब्धयोरग्नीध्र उपस्तीर्णा(र्या)भिघारयति

अग्नीद्रौहिणाविति संप्रैषः । अग्नीध्रोऽङ्गारारोहनादिविधिना तूष्णीकेनाग्निष्ठुब्धयोः

प्र० टि०—‘ अध्वर्युप्रथमा अनभिधून्वन्तस्त्रिः परियन्ति ’ इति भरद्वाजापस्तम्बौ ॥ ६ ॥

धवित्राण्यादायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । तानि प्रतिप्रस्थाताऽग्रे-
णाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य सम्राडासन्धां सादयतीत्यापस्तम्बः । यथालोकं यथास्थानं सर्वे
ये धर्मसंयोगिन ऋत्विजो यजमानोऽधीयन्तोऽधीयाना एवावेक्षन्ते न त्वन्ततः ।
न्यून्यूङ्खावर्जैकश्रुत्या इति न्यायः परिश्रितवचनं पत्न्याः स्वशाढायामेवोपवेद्य (वोप-
वेशयति) आ प्रवर्ग्यपरिसमाप्तेः ॥ ७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

तृतीयः पटलः ।

अध्वर्युरग्नीध्रं प्रति प्रेष्यति । तूष्णीमुपचरितवानिति वचनाद्वेदेन पुरोडाशे साङ्कारं
मस्मांपोह्येत्येवमादिप्रतिष्ठापनार्थम् । अनिष्ठुब्धयोः सुचोः पात्रस्थाने कपालाम्यजनं

तौ रोहिणौ पुरोडाशावासादयति दक्षिणं परिधि-
संधिमन्वेकमुत्तरमन्वितरमत्रैव शृतं दध्यासाद-
यति ॥ १ ॥

तुचोरेवोद्वास्य ताभ्यां सह पश्चात्परिधिसंध्योरासादयति । गार्हपत्येऽधिश्रयणे तूद्वात्रा-
दिनाऽऽत्मनश्चाभिपरिहारः परिहर्तव्यः । शेषं स्पष्टम् । अत्रैवेदानीमेव शृतं दध्यासादयति ।
एवकारेण सूत्रान्तरोक्तपूर्वकालशृतदध्यासादनव्यवच्छेदः ॥ १ ॥

देवस्य त्वेति रशनामादायादित्यै रास्नाऽसीत्य-
भिमन्व्य पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्याध्वर्युर्धर्मदुधमाह-
यतीड एह्यदित एहि सरस्वत्येहीति त्रिरुपाश-
श्वावेह्यसावेहीति त्रिरुचैर्यथानामा भवति यथेतं
प्रत्येत्याभिधानीं निदाने दोग्ध्रे चाऽऽदायाध्वर्यु-
राग्नीध्रः प्रतिप्रस्थाता च दक्षिणया द्वारोपनि-
हृत्य ॥ २ ॥

देवस्य त्वेत्यादिनाऽभिधानीं गृहीत्वाऽदित्यै रास्नाऽसीत्यभिमन्व्य पूर्वया द्वारा
गत्वाऽध्वर्युर्धर्मदुधमिड एहीत्यादिभिस्त्रिभिर्मुपांश्वाहयति । असावेहीति त्रिरुचैराहयति
यथानामा भवति गौः । यथानामा यादृशनामवती तेन नाम्नाऽसावेहीति त्रिरुचैराह-
यति । यथा गङ्गा एहीति । अन्ये तु त्रिभिर्नामभिराहयति मनुष्यनामभिरैवैना-
माहयतीति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । स्वनाम्नैवाऽऽह्वानवचनादेकस्या गोस्त्रिनामत्वा-
नियमाच्च । तथा च बोधायनः—यदस्या नाम भवति तेनासावेह्यसावेहीति । कात्याय-
नस्तु नाम्ना त्रिरुचैरित्याह । ब्राह्मणं तु जात्याख्यामिप्रायं द्रष्टव्यम् । यथेतं
प्रत्येत्य यथागतमागत्याभिधानीं निदाने दोग्ध्रे चाऽऽदायाध्वर्युर्वाद्यो दक्षिणया द्वारा
गच्छेयुः ॥ २ ॥

अदित्या उष्णीषमसीत्यध्वर्युर्धर्मदुधमभिदधाति

अभिदधति बध्नाति वत्सं विशाखदाम्ना बध्नातीत्यन्वयः । वत्सायां स्त्रीलिङ्गेनोहो

प्र० टि०—चोपस्तरणाभिधारणमिति वचनात् । यावदुक्तमेवेति भाष्यकृत् । आसा-
दनं सूच्या सह । यदा तु गार्हपत्येऽधिश्रिते तदा होत्रादीनामात्मनश्च परिहारः परि-
हर्तव्यः ॥ १ ॥

रशनामादायाभिमन्व्य निष्क्रम्य प्राग्वांशात्पूर्वया द्वारोपांश्वाह्वानमेव । स्व आयतने
देवतानामभिरिति । यथा—गङ्गा एहि गङ्गा एहीत्यादि ॥ २ ॥

धर्मदुधं बध्नाति पूर्वगृहीतया रज्ज्वा । विशाखदाम्ना बध्नाति । वत्सं (वत्सप्रतिकृति वा)

वायुरस्यैड इति वत्सं पूषा त्वोपावसृजत्विति
वत्समुपसृजति यस्ते स्तनः शशय इत्यध्वर्युर्ध-
र्मदुग्धमभिमन्त्रयत उस्त्र घर्म५ शिष्येति वत्सं
निदाय बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्युपसीदति दानवः
स्थ पेरव इति स्तनान्तसंमृशत्यश्विभ्यां पिन्वस्व
सरस्वत्यै पिन्वस्वेत्येतैर्वषायसि दोग्ध्रे दोग्धि
तूष्णीं प्रतिप्रस्थाता हसीयस्यजाम् ॥ ३ ॥

मन्त्रः । उपावसृजति दोहनार्थं घर्मधुकूसमीपं प्रापयति । वत्सं निदाय बद्ध्वा वर्षीयसि
महति अध्वर्युर्दोग्ध्रे प्रतिप्रस्थाता बन्धनादिविधिना तूष्णीं मन्त्रं विनाऽजां दोग्धि ।
गोरजाया अलभे तद्दुग्धमात्रलाभे दुग्ध एव सर्वे दोहनमन्त्राः प्रयोक्तव्याः । दोहन-
मन्त्राः पुनः सांनाय्ये दर्शिताः ॥ ३ ॥

अग्नीध्रे पयसी प्रदाय यथेतं प्रत्येत्य शफावध्वर्यु-
रादत्ते गायत्रोऽसीति प्रथमं त्रैष्टुभोऽसीति द्वितीयं

अग्नीध्र आग्नीध्राय गोपयोऽजापयश्च दत्त्वा यथेतं यथागतं प्रतिनिवर्त्य प्राग्वंशं
गत्वा शफौ पूर्वोक्तावध्वर्युर्गृह्णीयात् । अध्वर्युग्रहणं स्पष्टार्थं प्रतिप्रस्थातृनिवृत्त्यर्थं वा । जाग-

प्र० टि० — वत्सं संसृजति । स्पष्टोऽर्थः । निदाय वत्सं पुनर्बद्ध्वा वत्सं विशाखदाम्ना ।
उपसीदत्युपविशति दोहनार्थम् । स्तनान्सकृदभिमृशति सकृदेव मन्त्रो बहुवचनत्वात् ।
अश्विभ्यां पिन्वस्वेत्येकैकेन वाक्येनैकं स्तनं दोग्धि । वाक्यत्रयेण चतुर्थं, सर्वानुक्त्वा
स्तनचतुष्टयं दोग्धीति भाष्यकृत् । स्वदोग्ध्रे इति सिद्धे वर्षीयसी ते वचनाद्वर्षीयसि
स्वयं पयो दोग्धि बहुवचनादध्वर्युरिति । अल्पे प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युणा गृहीते । इदानीं
प्रतिप्रस्थातुर्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । अजाबन्धनादिकर्म प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं सर्वं करोति ।
यस्तु गवाजे अलभमानो दुग्धमेव तयोर्लभते, तस्य दुग्धे दोहनमन्त्रो नास्ति । अत एव
तूष्णीमिति विस्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

यत्राभिजानात्युत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति तदुपोत्तिष्ठन्तावाग्निग्रहस्ते पयसी द्वे प्रदाय
दत्त्वा यथेतं प्रत्येत्य, तस्य महावीरस्य हस्ताभ्यां ग्रहीतुमशक्यत्वात्संदंशवदुभयतः
काष्ठद्वयमध्ये महावीरं संदष्टं कृत्वा काष्ठद्वयस्य मूलद्वयमग्रद्वयं च धृत्वाऽध्वर्युप्रतिप्रस्था-
तारावानयतः, तौ काष्ठविशेषौ शफावित्युच्येते । महावीरस्याधस्ताद्वार्यमाणोऽग्निहोत्रह-
वणीवत्पात्रविशेष उपयम इत्युच्यते । यत्राभिजानात्युपद्रवपयसा गोधुमेतितदाऽऽग्नीध्रो-

जागतमसीत्युपयमनं प्रतिप्रस्थातोपद्रवपयसा
गोधुगित्युच्यमान आग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते
सहोर्जो भागेनोप मेहीति पयसी प्रतीक्षत
आहियमाणे प्रतीक्षत इन्द्राश्विना मधुनः सारथ-
स्येति ॥ ४ ॥ (ख० ७) ॥

तमसीत्यनेनोपयमनं प्रतिप्रस्थाता गायत्रोऽसीति मन्त्राभ्यां प्रथमाद्वितीयावादत्त इत्यनुष-
ङ्गेणान्वयः । होत्रोपद्रवपयसा इत्युच्यमान आग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते पूर्वस्यां दिशि
पयसी गृहीत्वाऽऽगच्छतीत्यर्थः । आहियमाणे पयसी सहोर्जो भागेनेत्यादिना प्रतीक्षते
सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ (ख० ७) ॥

महावीरे गोपय आनयति स्वाहा त्वा सूर्यस्य
रश्मय इत्युद्यन्तमूष्माणमनुमन्त्रयते मधु हविरसी-
त्यजापयः प्रतिप्रस्थाताऽजापय एके पूर्व समा-
मनन्ति ॥ ५ ॥

महावीरे गोपयआनयनं दोग्ध्रेणैव न पात्रान्तरेण । विना वचनं पात्रान्तरग्रहणासं-
भवात् । केचित्तु न हि मृन्मयमाहुतिमानशेति वचनात् । अन्ये न दारुपात्रेणेत्याहुः ।
तच्चिन्त्यम् । आनयेतिचोदनाचोदितत्वेनाहोमत्वात् । न च वषट्कुर्यादित्यनेन करणमन्त्र-
गतवषट्कारविधानात्तदन्तमन्त्रकरणस्य कर्मणो होमत्वमिति वाच्यम् । अतत्पर-
त्वाच्छ्रुतेः । अन्यथाऽग्नौ तत्समानब्राह्मणस्य सं ते वायुरिति 'मृत्स्वनने अप आन-
यति' इत्यस्यापि होमत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्दोग्ध्रेणैवाऽऽनयति । उद्यन्तं महावीरादुद्यच्छ-
न्तमूष्माणमभिमन्त्रयते । अजापयः प्रतिप्रस्थाताऽऽनयतीति संबन्धः । एकेऽजापयः
पूर्वं समामनन्ति ॥ ५ ॥

प्र० टि०—ऽनुप्रपद्यते, इत्यापस्तम्बः । यस्मिन्काले होतुः शब्दं शृणोति । गोपय एव
मुख्यत्वादवेक्षते । अथवा पयस्याहियमाण आग्नीध्रं प्रतीक्षते । केचिदध्वर्युप्रतिप्रस्थाता-
राववेक्षते इति तद्व्याख्यानं न समञ्जसम् । प्रतीक्षत इत्येकवचनप्रयोगदर्शनादाग्नी-
ध्रमेव प्रतीक्षत इति सिद्धं भवति । पयः प्रतीक्षत इति भाष्यकृत् ॥ ४ ॥

आनयनमन्येन दारुपात्रेण, न हस्तेन । न दोग्ध्रानभिमृशन्तीति प्रतिषेधात् । अन्येन
वा दारुमयेण पात्रेणाऽऽहुतिधर्मत्वात् । आनयनचोदितत्वादनाहुतिरिति येन केन-
चित्प्रकारेणेति भाष्यकृद्व्याचष्टे । उद्यन्तं धर्ममनुमन्त्रयते । उद्यन्तं महावीरादुद्यच्छन्तम् ।
आनयतीत्यनुवर्तते । एके शाखिनः पठन्ति ॥ ५ ॥

आवापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति शफाभ्यां
महावीरं परिगृह्णाति वेदेन प्रमृज्यान्तरिक्षेण
त्वोपयच्छामीत्युपयमनेन प्रतिप्रस्थातोपयच्छति
देवानां त्वा पितॄणामनुमतो भर्तुः शकेयमित्या-
दायोपोत्तिष्ठति ॥ ६ ॥

सव्ये पाणौ समावृत्त्या महावीरमध्वर्युणा प्रमृष्टे प्रतिप्रस्थातोपयच्छति तमुपयच्छन्त-
मुपयमनेनाध्वर्युरादाय तमुपोत्तिष्ठति ॥ ६ ॥

तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीति हरति समुद्राय त्वा
वाताय स्वाहेति गच्छन्नेवानवानं पञ्च वातना-
मानि व्याचष्टेऽपान्याग्रये त्वा वसुमते स्वाहेति
पञ्चोत्तराण्यवाशिष्टा विकल्पार्थाः ॥ ७ ॥

अनवानमनुच्छ्वसन् । षष्ठसप्तमयोर्वातनामधेययोश्चतुर्थपञ्चमाभ्यां विकल्पः । उत्तराणि
यजूंषीति शेषः । तत्रापि षष्ठो विकल्पार्थः ॥ ७ ॥

एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता दक्षिणं रौहिणं जुहो-
त्यहज्योतिरिति प्राता रात्रिज्योतिरिति सायमप-
रेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य विश्वा आशा

रौहिणं पुरोडाशं प्रतिष्ठितं जुहोतीत्यापस्तम्बः । प्रतिष्ठितं यथा न चलति तथा ।
स्रुचाऽनिष्टुब्धया प्रतिष्ठितं जुहोतीति भारद्वाजः । अहज्योतिरिति प्रातः ।
दूलेपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घः । अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य विश्वा

प्र० टि०-शफाभ्यां महावीरमित्यादानार्थत्वाच्छफग्रहणं किमर्थं क्रियते । अभ्यन्त-
रेणाऽऽदानं विधीयते आवापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति । महावीरसंलग्नं भस्मापनीयो-
पयमनेनोपयच्छति महावीरसमीप उपयच्छत्यध्वर्यवे प्रतिप्रस्थाता । अध्वर्युरुपयमनेनो-
पयम्याऽऽदत्ते । महावीरमुपयमनं च तूष्णीमुत्तिष्ठति ॥ ६ ॥

आहवनीयं प्रतिहरति । सर्वैर्वाक्यैर्ब्रजन्गच्छन्वातनामानानीति परिज्ञानार्थम् । अनवा-
नमनुच्छ्वसन्व्याचष्टे वाक्ये वाक्ये स्थित्वा वाक्यान्तरे नोच्छ्वासिति । पञ्चानामेवानुच्छ-
वासनियमः । तथोत्तरेषामिति भाष्यकृत् । परिभाषार्थमेतत् ॥ ७ ॥

कालवचनाच्छन्दोगानां सामान्ते वा दक्षिणं रौहिणं जुहोति । अध्वर्युरपरेणाऽऽह-
वनीयमतिक्रम्य ब्रह्माणमीक्षते मन्त्रेण । ईक्षत इत्यनुकर्षः । गतः । दर्शपूर्णमासविकारे-

दक्षिणसादिति ब्रह्माणमीक्षते विश्वान्देवानया-
डिहोति होतारं स्वाहाकृतस्य घर्मस्येति घर्म-
माश्राव्य प्रत्याश्रावितघर्मस्य यजेति संप्रेष्यति ॥ ८ ॥

आशा इति ब्रह्माणमीक्षते । विश्वान्देवानिति होतारम् । ईक्षत इत्यनुषङ्गः । एवम-
ग्रेऽपि ॥ ८ ॥

उत्तमया वाचा प्रचरति स्वाहाऽग्नये यज्ञिया-
येति वषट्कृते जुहोति स्वाहेन्द्रा वषडित्यनुवषट्-
कृते घर्ममपातमाश्विनोति हुनं घर्ममुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

उत्तमया वाचोत्तमस्वरेणोच्चैः स्वरेणेति । स्वाहाऽग्नये यज्ञियायेत्यनेन यजमान
उपतिष्ठत इति शेषः । एवमग्रेऽपि ॥ ९ ॥

नमो दिवे नमः पृथिव्या इत्यनुवाकशेषेण यज-
मान उपर्यग्नौ धार्यमाणं प्रतिप्रस्थाता शृतदध्नाऽ-
भिपूरयतीषे पीपिहीति विक्षरन्तमनुमन्त्रयते
दिशोऽन्तःपरिध्यनुप्रहावयति ॥ १० ॥

उपर्यग्नौ अग्रेरुपरि धार्यमाणमध्वर्युणा महावीरमिति शेषः । एवमग्रेऽपि । प्रतिप्र-
स्थाता शृतदध्ना शृतातङ्केन दध्ना पूरयति, इषे पीपिहीत्यनेन । दधि विक्षरन्तं
महावीरमध्वर्युरनुमन्त्रयते । क्षरतिश्च कचित्सकर्मकोऽपि च्छन्दासि दृश्यते । मधु क्षरन्ति
सिन्धव इति । लोकेऽपि मधुस्त्रवेत्यादि प्रयोगो द्रष्टव्यः । उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्या-
पारः क्षरत्यर्थ इति सकर्मकत्वनिर्वाहः । अन्ये तु अनुषक्तस्य महावीरशब्दस्य महावी-
रस्थितदधिपरत्वमङ्गीकृत्य विक्षरद्ध्यनुमन्त्रयत इत्यर्थ इत्याहुः । अस्मिन्पक्षे विक्षरत्प-
ददधिपदयोर्भिन्नलिङ्गकत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावश्छान्दसो बोध्यः । तथाऽक-
र्मक एव धातुरुपपादयितुं शक्य इति बोध्यम् । दिशः प्रति अन्तः परिधि अनुप्रहाव-
यति प्रतिदिशं होमं कारयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्र० टि०-षूत्करे तिष्ठन्प्रत्याश्रावयति । सोमे इति वचनात्सोमाहुतिषु आग्नीध्रीये प्रत्या-
श्रावयतीति ॥ ८ ॥

उत्तमया याज्यया प्रचारः । वषट्कार एव । जुहोतीत्यनुकर्षः । पितृन्घर्मपान्गच्छे-
त्यन्तः । यथालिङ्गं देवता उपतिष्ठते ॥ ९ ॥

धार्यमाणं महावीरं पूर्वोदितं यदुत्तरेणाऽऽहवनीयस्य शृतग्रहणं यदि विनाशो दूषितं
वा केशादिभिः पुनर्ग्रहणं शृतमेव यथा स्यादिति शृतग्रहणं क्रियते ॥ १० ॥

तदेवाऽऽह—

त्विष्यै त्वेति पुरस्ताद् द्युम्नाय त्वेति दक्षिणत
इन्द्रियाय त्वेति पश्चाद्भूत्यै त्वेत्युत्तरतः प्रत्या-
क्रम्योपयमने शेषमानीय पूर्वस्मिन्खरे राजतं
रुक्मं निधाय धर्माऽसीति तस्मिन्महावीरं साद-
यति नेत्वा वातः स्कन्दयादित्यभिचरतः

॥ ११ ॥ (ख० ८) ॥

त्विष्यै त्वेत्यादिना पूर्वादिदिक्षु प्रहावयतीत्यनुषङ्गः । णिजर्थस्याविवक्षितत्वाज्जु-
होतीत्येवार्थ इति केचिदाहुः । अन्ये तु स्वयं हुत्वा पश्चात्प्रतिप्रस्थातारं हावयतीत्यर्थ
इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । प्रतिप्रस्थातुर्व्यवहितस्यात्र संबन्धासंभवात् । विक्षरन्तमनुमन्त्र-
यत इत्यध्वर्युरेवोपात्तः । दिगुपलक्षणस्यानोरध्वर्य्वनुमन्त्रणपश्चाद्भावबोधकत्वानुपपत्तिश्च ।
न च तवापि णिच्प्रत्ययानुपपत्तिः । स्वार्थणिच्प्रत्ययस्यापि दृश्यमानत्वात् । भारद्वाजोऽ-
प्यध्वर्युं कर्तारमाह । अथैनमुपर्याहवनीये धारयञ्शृतदध्नाऽभिपूरयति विक्षरन्तमनुमन्त्र-
यत इषे पीपिहीति । अथैनं दिशोऽनुप्रहावयतीति । तत्राभिपूरणमप्याध्वर्यवमित्येतावान्
विशेषः । प्रत्याक्रम्योत्तरतो गत्वा उपयमने धर्मशेषमानीय पूर्वस्मिन्खरे राजतं रुक्मं
निधाय धर्माऽसीत्यनेन रुक्मोपरि महावीरं निदधाति । अभिचरतस्तु नेत्वा वातः
स्कन्दयादिति सादयेत् । आपस्तम्बस्तु ब्रह्माणि धारयेत्यादिभिः क्रमेण त्रयाणां वर्णानां
सादनं नेत्वा वातः स्कन्दयादित्यस्य सर्वशेषतामभिचारेऽमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति
शत्रुनामयुक्तेन सादनं चाऽऽह ॥ ११ ॥ (ख० ८) ॥

इति श्रीवाञ्छेश्वरसुधीविरचिते सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रव्याख्याने

महालिङ्गसमाख्याने चतुर्विंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

प्र० टि०—मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीति मन्त्रान्तः । अध्वर्युर्विक्षरन्तमनुमन्त्रयते पूर्व-
मानीतं दधि । दृष्टश्च क्षरतिधातुः सकर्मकः । मधु क्षरन्ति इति । दिशोऽन्तः परि-
ध्यनु एनं दिशोऽन्वित्यापस्तम्बः । प्रहावयति स्वावयति । तस्मिन्रुक्मे महावीरं प्रतिष्ठा-
पयति । ब्राह्मणादिवर्णत्रयविषयेषु मन्त्रत्रयेष्वनुषङ्गद्योतनाय पृथगुपदर्शनम् । मन्त्रशेषः
सर्वत्र । यद्यभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेत् (आप० श्रौ० १५-३-३४)
इत्यापस्तम्बसूत्रे विशेषः । यद्यभिचरञ्शत्रुं कर्तुमिच्छेद्यजमानो देवदत्तस्य त्वा प्राणे
सादयामीति सादयेत् ॥ ११ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

चतुर्थः पटलः ।

अथ पञ्चमः पटलः ।

शकलानुपयमने समज्य पूष्णे शरसे स्वाहेत्येतैः
प्रतिमन्त्रमाहवनीयेऽभ्यादधाति षष्ठं सर्वेषु लेपे-
ष्वङ्क्त्वा रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्युत्तरया द्वाराऽन-
न्वीक्षमाणो निरस्याप उपस्पृशेदेतस्मिन्काले
प्रतिप्रस्थातोत्तरं पुरोडाशं जुहोति यथापुर-
स्तात् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तान्षट्शकलानुपयमेन समज्य पूष्ण इत्यादिभिः प्रतिमन्त्रमाहवनीयेऽभ्यादधाति ।
एकैकं शकलमुपयमने समभ्यज्य यथाऽग्नौ बिन्दवश्चोतन्ते तथाऽऽदध्यादित्यर्थः ।
षित्रियं प्राचीनावीत्यादधाति । षष्ठं शकलं सर्वेषु लेपेष्वङ्क्त्वोत्तरया द्वारा गत्वाऽन-
न्वीक्षमाणो रुद्रायेत्यादिना निरस्याप उपस्पृशेत् । एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थातोत्तरं रौहिणं
जुहोति प्रतिष्ठितम् । आपस्तम्बः शकलहोमात्पूर्वं रौहिणहोममाह ॥ १ ॥

अध्वर्युः काण्टकीं समिधमादधात्यपीपरो माऽह्नो
रात्रियै मा पाहीति सायमपीपरो मा रात्रिया
अह्नो मा पाहीति प्रातः ॥ २ ॥

अपीपर इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां सायं प्रातर्यथाक्रमं काण्टकीं समिधमादध्यात् । आप-
स्तम्बस्तूष्णीं समिदाधानमाह ॥ २ ॥

शेषादुपयमनेनाग्निहोत्रं जुहोत्यग्निर्ज्योतिर्ज्योति-
रग्निः स्वाहेति सायं सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः

शेषादिति । एतस्मादिति शेषः । अग्निर्ज्योतिरित्यनेन सूर्यो ज्योतिरित्यनेन चाग्नि-
होत्रं जुहोति । यथाकालं भूः स्वाहेति व्याहृत्या वा । आपस्तम्बस्तूष्णीं होममग्याह ।

प्र० टि०—शकलान्पूर्वासादितानुपयमनेऽभ्यज्य दधाति । तत्र पितृभ्य इति प्राची-
नावीतिना पितृलिङ्गकत्वाच्च । तूष्णीं लेपेष्वभ्यज्य रुद्राय रुद्रहोत्र इत्युदञ्चं निरस्यति ।
'उदञ्चं बहिः प्राग्वत्शः', इति बोधायनः । अपामुपस्पर्शनं श्रौतम् (श्रुत्युक्तम्) ।
अहर्ज्योतिरिति प्रतिष्ठितं जुहोति प्रतिप्रस्थाता । अहर्ज्योतिर्देवता ॥ १ ॥

अत्रानुग्रहमाहाऽऽपस्तम्बः—तूष्णीं काण्टकीं समिधमाधयेति । नास्ति मन्त्र इति
सूत्रकाराभिप्रायः । तूष्णीं सायं प्रातः काण्टकीं समिधमादधातीति वचनात् । पलाश-
निवृत्त्यर्थमिह काण्टकी समित् ॥ २ ॥

हुतशेषात् । अग्निहोत्रहवणीनिवृत्त्यर्थमुपयममग्रहणम् । नन्वाग्निहोत्रग्रहणमनर्थकम् । आग्ने-

स्वाहेति प्रातर्व्याहृत्या वोभयत्र शेषः समुपहूय
सर्वे भक्षयन्त्यसावुपहूयस्वेति कर्मनामधेयेनाऽऽ-
मन्त्रेण उपहूत इति प्रतिवचनो होता प्रथमो
भक्षयति यजमान उत्तमोऽपि वा यजमान एवाव-

अत्र केचित् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन मासाग्निहोत्रवन्नामातिदेशे पुनर्मन्त्राग्नानं ज्ञाप-
यति । ग्रहमेधीयाज्यभागन्यायेन क्लृप्तोपकारप्राकृतमन्त्रपुनःश्रवणं चोदकलोपेन तदि-
तराङ्गपरिसंख्यार्थमिति । तेन प्रधानमात्रानुष्ठानं कार्यमित्याहुः । अन्ये तु अग्निहोत्रं
जुहोतीति नामातिदेशेन कृत्स्नधर्मप्राप्त्युपपत्तेर्मन्त्राग्नानवैयर्थ्यं व्याहृत्या विकल्पबोध-
नार्थम् । प्राकृतस्यैवानुवादसंभवात् । तस्मादिध्माधानादि कृत्स्नमेवाग्निहोत्रं कार्यम् ।
तथा कात्यायनोऽप्याहाग्निहोत्रस्याऽऽवृता हुत्वेति । तथा बोधायनोऽप्याह—अग्नि-
होत्रविधिनेष्टेति । न च तर्हि दोहनाद्युपसादनान्तस्यापि प्राप्तिः स्यादिति वाच्यम् ।
उपदिष्टशेषद्रव्येणातिदिष्टद्रव्यबाधे दोहादीनामर्थलोपादित्युपपत्तेः । तत्र काण्टकीवच-
नेन पालाशद्रव्याभावान्नाऽऽपराग्निकहोमः । सर्वभक्षत्वाच्च । निर्लेहनादि उदगुद्देशान्तं कर्म
वचनाल्लुप्तम् । प्रत्याग्नान्तं यत्ततोऽन्यत्सर्वं कार्यमिति वदति । उपयमन इत्यादि ।
उपयमनं होत्रे प्रदाय ततः सर्वे धर्मसंबन्धिनो भक्षयन्ति । कर्मनामधेयेनेत्यादि व्याख्या-
तम् । क्रमनियमार्थमाह—होता प्रथमो भक्षयति । यजमान उत्तमो भक्षयतीत्यनुषज्यते ।
इतरेषां क्रमस्तु—अध्वर्युर्ब्रह्मा प्रतिप्रस्थाताऽग्नीदित्यापस्तम्बोक्त्या ग्राह्यः । अनेनैव क्रमे-
णोपहृत्वा बोध्याः । अत्र धर्मसंबन्धित्वाविशेषात्प्रस्तोतुरपि केचिद्भक्षमाहुः । आपस्त-

॥०८॥—यमष्टाकपालमि युक्तेः । केन निर्वापणं भवति तत्रान्वाधानप्रभृति ब्राह्मणतर्पणान्तं
यथा भवति तथैवमिहापि समिदाधानादि मार्जनान्तं होमद्रव्यं न प्रधानमिति चेत् । नाप्रधा-
नेऽपि तन्त्रोत्पत्तिर्दृश्यते । वचनाद्वरुणप्रयासेषु वारुणनिष्कास एवावभृथोऽन्यानि चैवं
प्रकारेणोपलभ्यन्ते । नाग्निहोत्रप्रतिषेधं न त्वन्तदिति । अपूर्ववचनात्स्यादेवेति भाष्यकारा-
शयः । गतः । सायं प्रातः भूः स्वाहेति । दूष्णीं वेत्यापस्तम्बः । उपयमने शेषमिति
शेषः । अग्निहोत्रे हुते यदुपयमने शिष्यते तत्समुपहूय प्रवर्ग्यकर्तारः सर्वे भक्षयन्ति ।
प्रवर्ग्यकतृणामेष नियमो नान्येषामनधिष्ठातृत्वात् । असावसावुपहूयस्वेति कर्मनामभिः,
न देवदत्तशर्मादिभिः । उपहूत इति याचितं ब्रूयात् । अध्वर्यु उपहूयस्वेति प्रथमम् ।
तत उपह्वं याचति ब्रह्मसुपहूयस्व प्रतिप्रस्थातारुपहूयस्वाग्नीदुपहूयस्व प्रस्तोतरुपहूयस्व
यजमानोपहूयस्वेति संबुद्ध्या । यदि न प्रस्तोता भक्षयति तदा यजमानोपहूयस्वेत्यन्तः ।

घ्रेणेतरे हुतः हविर्मधु हविरिति भक्षयित्वोपय-
मनं प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तदुच्छिष्टखरे प्रक्षा-
ल्यान्तर्वेदि निदधाति तस्मिन् रुक्मावधाय मद-
न्तीरानीयाऽऽपो हि घ्रा मयोभुव इति तिसृभि-
र्मार्जयन्ते निनीयाप उपयमने सर्वं परिघर्म्यं
समवधाय ॥ ३ ॥ (ख० ९) ॥

आदिभिरनुक्तत्वाच्चेत्यन्ये । अपि वेति पूर्वप्रतिपादितपक्षव्यावृत्तिः । यजमान एव भक्ष-
यतीत्यनुषङ्गः । प्रत्यक्षमिति शेषः । तथा च यजमान एव प्रत्यक्षं भक्षयतीति यावत् ।
इतरे यजमानव्यातिरिक्ताः । अवघ्रेणाऽऽघ्रेणेन नतु प्रत्यक्षं भक्षयन्तीति शेषः । हुतं
हविरित्यादि । अनेन मन्त्रेण भक्षयित्वा सर्वेऽध्वर्युहस्ते प्रयच्छन्ति । स च प्रतिप्र-
स्थात्रे । तदित्यादि । तदुपयमनमुच्छिष्टखरे पूर्वोक्ते प्रक्षाल्य प्रतिप्रस्थात्रेऽन्तर्वेदि निद-
धाति । तस्मिन्नुपयमने रुक्मावधाय मदन्तीरानीयाऽऽपो हि घ्रेति तिसृभिमार्जयन्ते ।
निनीयाप उपयमने सर्वं परिघर्म्यं समवधाय निधाय । अत्र मार्जनं हस्तावनेजनमिति
केचित् । तच्च सर्वेषाममीषां भक्षिणामक्षि(मिष्य)ते पुरुषसंस्कारत्वात् । तथा (दा)
मार्जयन्त इत्येव बोधायनः । अन्तर्वेद्यामेव निनीयापः समवधाय सहावधाय क्वचिदिति
व्याचक्षते । अत्र धर्मप्रायश्चित्तान्याह बोधायनः । तथा तत्र मदन्तीरपोऽवनिनीयाऽऽ-
ज्यस्थाल्यां स्तुवेणोपघातं प्रायश्चित्तानि जुहोति प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्येताभ्याम-
नुवाकान्नामिति ॥ ३ ॥ (ख० ९) ॥

घर्मायोत्साद्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यत्युत्साद्यमा-

उत्साद्यमानायेति संसाद्यमानायेत्यर्थः । यद्यपि उत्पूर्वः सादयतिर्नाशिवाची दृश्यते,

प्र० टि०—विकल्पः । अदृष्टभक्षणप्राप्तिस्तेषामिति मा भूदेतदर्थमवघ्रेणेतर इत्याहेत्यस्यावघ्रा-
णभक्षो नान्यदिति भावः । सर्वेषां मन्त्रार्थोऽयं मन्त्रः । भक्षयित्वेति पुनर्वचनादाचम्य प्रय-
च्छति प्रतिप्रस्थातृहस्ते । प्रतिप्रस्थाता तदुच्छिष्टखरे प्रक्षाल्याऽऽचम्य पश्चादन्तर्वेद्यां निधा-
नमध्वर्यादीनां सर्वेषां मार्जनं पुरुषसंस्कारत्वात् । तेन त्वन्ये प्राप्नुवन्ति मदन्तीभिर्विज्ञायते
च मैत्रायणीयश्रुतौ । प्रवर्ग्यं प्रचरिष्यमाणानां तेजोऽपक्रम्य प्रविश्य तिष्ठति यथा दर्शपूर्ण-
मासवन्मार्जनान्ते पुनस्तेजस्विनो भवतीति वाजसनेयश्रुतिः । तस्मान्मदन्ती(न्त्यो) न
प्राप्नुवन्ति । अतः पुनर्विधीयते । मदन्तीमार्जनशेषमुदकमेवान्तर्वेद्यां निनयति । केचि-
दन्तर्वेद्यां सर्वं परिघर्म्यं समवधायैकी कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

होतारं प्रति प्रैषः ।

नायानुब्रूहीति वाऽऽयस्मिन्सप्त वा सवा इत्यु-
च्यमानेऽग्नेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य सम्राडासन्यां
निदधाति ॥ ४ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणामित्यादौ तथाऽपि उपसर्गाणां द्योतकत्वात्सिति तात्पर्यग्राहकप्रमा-
णान्तरेऽर्थान्तरवाचित्वस्याप्यविरोधः । प्रकृते चास्य प्रेषस्य सादनार्थत्वात्संसाध-
मानायेति सूत्रान्तराच्चात्रत्योत्साद्यमानशब्दः सादनार्थक एव युक्तः । नचानेनैव
वचनेन प्रतिप्रवर्ग्यं धर्मत्याग एवास्तिवाति वाच्यम् । विना वचनं पात्रान्तरोत्पादत्तस्य-
शक्यत्वात्प्रवर्ग्यसमाप्त्यनन्तरं सकृदेव प्रवर्ग्योद्वासनाम्रानेन तस्याऽऽवृत्त्यसंभवात् ।
गुणभूतोपसर्गानुरोधेन वचनस्यात्यन्तगुरुभूतार्थतात्पर्यकरूपनायोगात् । निदधातीति धर्म-
मिति शेषः । अन्यत्सुगमम् ॥ ५ ॥

यथा धवित्राण्यद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीमित्युच्य-
माने गामुत्सृजत्येतस्मिन्काल उच्येनानुवाकेन
शान्तिं कर्षन्ति ॥ ५ ॥

धवित्रग्रहणं प्रवर्ग्यहोमसाधनत्वाभावेऽपि प्रवर्ग्यसंबन्धित्वमात्रेण सर्वेषां संभूताना-
मासादनं यथा स्यादित्येवमर्थं स्पष्टार्थम् । गां धर्मदुघमुत्सृजति बन्धनान्मोचयति ।
एतस्मिन्काले गोमोचनकाले शान्तिकरणं प्रागेवोक्तम् ॥ ६ ॥

एवं त्रिरात्रं सायं प्रातः प्रवर्ग्येण प्रचरन्ति
षट्कृत्वख्युषसत्के द्वादशकृत्वः षडुपसत्के
चतुर्विंशतिकृत्वा द्वादशोपसत्के ॥ ६ ॥

एवं एवर्ग्येण प्रचरिष्यन्त इत्यादिविधिना प्रचरन्ति । अभ्याससंख्यामाह । व्युपसत्के
साहे क्रतौ षट्कृत्वः प्रवर्ग्योऽनुष्ठेय उपसत्प्रयोगसंख्ययाऽनुष्ठेयः । सायं प्रातरित्यनेनैव
सिद्धे व्युपसत्क इत्यादिवचनं ब्राह्मणार्थम् । तस्मिन्नेव साहे साम्निके द्वादशकृत्वः प्रव-
र्ग्यानुष्ठानं षडुपसत्कत्वात् । द्वादशोपसत्केऽहीने चतुर्विंशतिकृत्वः ॥ ६ ॥

प्र०टि० -आयस्मिन्सप्त वा सवा इति होतुःशब्दं श्रुत्वा सर्वं परिधर्म्यं निदधाति॥४॥

होतुःशब्दं श्रुत्वा तद्गामुत्सृज्य तृणभक्षणजलपानार्थं चाद्धि तृणं पिब शुद्धमुदकमिति
मन्त्रलिङ्गात् । मदन्तीरुपस्पृश्येत्यापस्तम्बः । प्रवर्ग्यकर्तार इति शेषः । स्पष्टमन्यत ॥६॥

त्रिरात्रमित्यन्तसंयोगे द्वितीया । तिस्र उपसदो यस्य क्रतोः स व्युपसत्कः ।
एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् । व्युपसत्के सोमे क्रतौ । तस्मिन्नेव साम्निके द्वादशकृत्वः । द्वाद-
शोपसत्केऽहीने चतुर्विंशतिकृत्वः । रुद्रहृन्दसः ॥ ६ ॥

तेनेष्टा संवत्सरं न मांसमश्रीयान्न रामाष्टुपेयाञ्च
मृन्मयेन पिबेन्नास्य राम उच्छिष्टं पिबेत् ॥ ७ ॥

तेन प्रवर्ग्येष्टा संवत्सरं न मांसं भुञ्जयात् । रामां स्त्रियं नोपेयाञ्च गच्छेत् ।
रामा रमणायैव गृहीता दूदा । मृन्मयेन पात्रेण जलादिकं न पिबेत् । रामः शुश्रूषुः
पुत्रः । रामैव रामः । लिङ्गव्यत्ययः । अस्य कृतप्रवर्ग्यस्य पुरुषस्योच्छिष्टं न पिबेदि-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

अग्निष्टोमे प्रवृणाक्ति नोक्थ्ये प्रवृञ्ज्याद्विश्वजिति सर्व-
पृष्ठे प्रवृणाक्ति न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्प्रवृञ्ज्याद्वा दुर्वा-

अग्निष्टोमेऽग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमे । ननु प्रवर्ग्यस्यानारभ्याधीतत्वादनारभ्याधी-
तानां च प्रकृतिगामित्वस्य सर्वार्थमप्रकरणादिति तार्तीयन्यायेनैव सिद्धेः किमर्थं वच-
नमिति चेन्न । न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादित्यनेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेऽपि प्रतिषेधप्राप्तौ तत्प्र-
तिप्रसवार्थतया विधानोपपत्तेः । नोक्थ्य इत्यग्निष्टोमगुणविकार उक्थ्यकृतावतिदेशप्राप्तः
प्रतिषिध्यते । विश्वजितीत्युक्थ्यसंस्थायां प्रतिषिद्धोऽयं सर्वस्मादुक्थ्यविकारान्निवृत्तः
सन्सर्वपृष्ठे प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रतिप्रसवाज्ज्ञायतेऽस्ति सर्वपृष्ठे विश्वजिदुक्थ्य इति ।
न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । प्रथमयज्ञोऽग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगः । तत्र न
प्रवृञ्ज्यात्प्रवृञ्ज्याद्वा । प्रथमप्रयोगेऽपि क्वचिन्नियममाह—प्रवृञ्ज्याद्दुर्वाहणस्य । यस्य
त्रिपुरुषं वेदविच्छेदः स दुर्वाहण इत्युक्तं सोमप्रकरणे । तस्य प्रवृञ्ज्यात् । तथा ब्रह्म-

प्र० टि०—अथ संवत्सरं कंचिन्नियममाह—प्रवर्ग्येष्टा संवत्सरमेवं व्रतम् । स्त्रियं
नोपेयात् । कदाचिन्मृन्मयेन पात्रेण न जलं पिबेत् । अस्य यजमानस्योच्छिष्टं रामो
रमणीयः पुत्री न पिबेत् । तेज एव तत्संश्रयतीति (तै० आ० १-८) । तत्तेन नियमेन
स्वकीयं तेज एव सम्यक्तीक्ष्णी करोतीति तदर्थः ॥ ७ ॥

प्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमसंबन्धं विधत्ते—यावन्तः सोमयागाः सन्ति तेषु सर्वेष्वग्निष्टोमः संचार्यतः
सर्वयज्ञात्मकः । तत्रानुष्ठिते सति कृत्स्नेऽपि यज्ञे शिरः प्रतिहितं भवति । अनारभ्याधी-
तस्य प्रवर्ग्यस्य यद्यपि पुरस्तादुपसदामिति वाक्येनैव प्रकृतिभूताग्निष्टोमसंबन्धः प्राप्त-
स्तथाऽपि 'न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्' (स० श्री० २४-५-२६) इति वक्ष्यमाणसूत्रनिषे-
धमपेक्ष्य प्रतिप्रसवार्थं पुनर्विधानम् । निषेधस्त्वतिरात्रेऽपि चरितार्थो भविष्यति । तस्यापि
विकल्पितप्रथमयज्ञत्वात् । तथा चाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—'अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेकं
पूर्वम् समामनन्ति' इति ।

ग्राणस्य प्रवृज्याद्ब्रह्मवर्चसकामस्य योऽनूचानः

श्रोत्रियस्तस्य कामं प्रवृज्यात् ॥ ८ ॥

(ख० १०) ॥

वर्चसकामस्यापि प्रवृज्यात् । दुर्ब्राह्मणब्रह्मवर्चसकामव्यतिरिक्तेऽपि कचिन्नियममाह—
कामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियस्तस्य प्रवृज्यादिति । यस्य त्रिपुरुषं वेदविच्छेदो नास्ति
तस्य प्रवृज्यात् । कामशब्दो विकल्पार्थः । अत्रेदं विचार्यते । कथमनारभ्याधीतः
प्रवर्ग्यः । यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तीति श्रुतः । स च पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रवृणक्तीति
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विनियुक्तः । अव्यभिचरितक्रतुसंबन्ध्युपसत्संबन्धसहवृत्ताद्वि(त)दुक्ति-
न्यायेन तत्प्रतीतेः । न चोपसदङ्गत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । उपसत्पदस्य पुरस्तात्काल-
प्रतियोगित्वेन स्वार्थोपस्थापकस्योद्देश्यसमर्पकत्वायोगात् । तद्वाचकपदान्तररूपनया
वैमृधवत्तदङ्गत्वबोध उपसदां फलवत्त्वज्ञानं विनाऽङ्ग्याहित्वा(साहित्या)भावेन फलवत्त्व-
ज्ञानार्थं ज्योतिष्टोमोपास्थितेरावश्यकत्वे लाघवेन ज्योतिष्टोमार्थत्वस्यैवोचितत्वात् ।
कौषीतकिब्राह्मणे प्रकरण एव प्रवर्ग्याम्नानाच्च । तत्र च न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति
श्रुतम् । तत्र प्रथमयज्ञपदेन ज्योतिष्टोमस्य सर्वसंस्थस्य ग्रहणमथवा तदीयप्रथमप्रयोगमा-
त्रस्येति चिन्तायां प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनाम । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां
यज्ज्योतिष्टोम इति सामानाधिकरण्यात् । तस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तस-
त्त्वाच्च । न चैतेनेष्टाऽथान्येन यजेतेत्यन्यशब्देनान्यसंस्थानामभिधानात्तासु ज्योतिष्टोमो-
त्तरकालत्वविधानेन न सर्वसंस्थज्योतिष्टोमस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वमिति वाच्यम् ।
तावताऽपि ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्येन प्रवृत्तिनिमित्ताविधातात् । अतो वाक्यात्प्रक-
रणाच्च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवायं प्रतिषेधः पर्युदासो वा ज्योतिष्टोमभिन्ने प्रवृणक्तीति ।

प्र० टि०—केचित्प्रतिषेधो विकल्पेन यद्यग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः, तत्र प्रवृज्यनस्य नित्य-
त्वात् । अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीत्युच्यते । अतिरात्रश्चेत्तत्र विकल्पो भवति । अग्निष्टोम उक्त्यः
षोडश्यातिरात्रोऽसौर्याम इत्येतासु संस्थासु प्रवर्ग्यो नित्यः । नोक्त्ये प्रवृज्यादिति निषेधो
वाजपेयादिषु । विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणक्तीत्यापस्तम्बः । विश्वजित्सर्वपृष्ठगुणको यत्र भवति
तत्रापीति मन्तव्यम् । अत एवाग्निष्टोम उक्त्यो वाऽतिरात्रोऽसौर्यामो वा यत्किंचिदनाश्रित्य
न तयोः प्रधानत्वं च विद्यते । तस्मादाश्रितव्यमेव । तेषामप्ययं किमाश्रयणीय इति
प्राप्ते तत्र कचित्प्राप्तिरित्युच्यते ' नोक्त्ये प्रवृज्यात् ' (आप० श्रौ० १९-३-९८)

अन्यथा विकल्पापत्तेः । यत्तु अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वचनं तत्पर्युदस्तप्रतिप्रसवार्थम् । तदपि च कामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यादित्यनेनोपसंह्रियते । तेना-
नूचानश्रोत्रियस्याग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमे नित्यं करणमन्यज्योतिष्टोमे नित्यमकरणं
विकृतिषु च नित्यं करणमिति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तः—अवयवशक्त्यैवार्थं बोधोपपत्ता-
वतिरिक्तरूढिकल्पने प्रमाणाभावात् । प्रथमशब्दस्याप्रवृत्तप्रवर्तनवाचित्वेन प्रथमप्रयोग-
परत्वावगतेः । यज्ञशब्दस्य च लक्षणया प्रयोगपरत्वाभ्युपगमात्प्रथमयज्ञपदेन ज्योति-
ष्टोमप्रथमप्रयोगोऽभिधीयते । स च प्रथमप्रयोगोऽग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य । पाञ्च-
मिकन्यायात् । प्रथमं यजमानोऽतिरात्रे सत्रेण यजेतेति वचनादतिरात्रसंस्थाकस्य ।
तत्रोभयत्रापि अनेन प्रवर्ग्यस्य निषेधः पर्युदासो वा नतु विकृत्यन्तरे तत्रोपदेशातिदे-
शाभ्यां तदप्राप्तेः । तथा च प्रथमयज्ञशब्दो वाक्यशेषाद्वैदिकप्रयोगाच्च निरूढलक्षणया
सोमान्तरनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषयज्योतिष्टोममेवाभिधाति । अन्यथा स्वस्वद्विती-
यादिप्रयोगनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषययज्ञमात्राभिधान आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा
गृहपतिसप्तदशाः सत्रमासीरन्नित्यादौ सत्रे यज्ञमात्रोत्तरकालतापत्तेः ।
अतश्चोक्तविधज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोग एव प्रवर्ग्यप्रतिषेधः । तथात्वेऽतिरात्रप्रथमाहा-
रेऽपि न तौ पशौ करोतीतिवाद्विकल्पापत्तेः । न च क्रियायाः स्वरूपेणोद्देश्य-
संबन्धित्वेन वा निषेध एव विकल्पः—यथोक्तस्थले । यत्र तु कारकनिषेधः—यथा
रात्रौ श्राद्धं न कुर्यादित्यादौ तत्र निषेधस्य कारकमात्रविषयत्वेन क्रियाविषयत्वा-
भावात्क्रियाविषयविधिविकल्पापादकत्वानुपपत्तिः । प्रकृते च प्रथमयज्ञपदस्य नोद्देश्यपर-
त्वमपि तु प्रातःसवन इतिवदधिकरणकारकपरत्वम् । अतश्च न विकल्पापात्तिरिति
वाच्यम् । कारकस्यापि प्रथमप्रयोगस्याधिकरणत्वस्य विधितः प्राप्तौ न्यायतौष्टे(ल्ये)न
प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यैव विकल्पापत्तेः । अत एवाऽऽक्षेपेण यत्किञ्चित्कालप्राप्तौ रात्र्यु-
पादानस्यैच्छिकत्वेन रागप्राप्तौ वैधत्वाभावात्(ज) तन्निषेधस्य विकल्पापादकत्वम् । प्रकृते
तु प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वं नैच्छिकं प्रतिप्रधानगुणान्वयस्य वैधत्वात् । अतः स निषेधोऽ-
पि विकल्पापादक एव । वस्तुतस्तु प्रथमप्रयोगस्योद्देश(द्देश्य)मेव मीमांसकोक्तमिति न
काञ्चिदनुपपत्तिः । अतो नानूयाजेष्विति वत् पर्युदास एवायम् । अनारब्धाधानवाक्यशेषा-
दुक्तविधप्रथमप्रयोगभिन्ने प्रवृञ्जनादिति । अतश्च प्रापकप्रमाणाभावात्प्रथमप्रयोगेऽकरण-
प्रसक्तावाग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वचनं वस्तुतो नाप्राप्तप्रापकमपि तु प्रतिप्रसवफलकं सदग्निष्टो-
मसंस्थाकत्वनिमित्ते प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं प्रवर्ग्यविधानार्थं न तु विकल्पेन । विकल्पे
प्रमाणाभावात् । अस्य च नान्यविषयता । सामान्यविधित एव सर्वत्र प्राप्तत्वादिति
प्रथमप्रयोगविषयतैव । अनेन काममित्यनूचानवाक्यस्योपसंहारः । तेनाग्निष्टोमसंस्थाकज्यो-

तिष्ठोमप्रथमप्रयोगेऽनूचानस्य नित्यं करणं तथा श्रोत्रियस्यापि । अनूचानो वेदाध्या-
पकः । तेन क्षत्रियवैश्ययोर्व्यावृत्तिः । श्रोत्रियः प्रकर्षेण वेदतदर्थज्ञ इत्युक्तम् । काम-
पदेनोमयोः कर्त्रोरुपादानाच्च न विचेयानेकत्वम् । तदन्येषामग्निष्ठोमप्रथमाहारेऽपि नित्य-
मकरणमिति केचित् । अन्ये तु अनूचानश्रोत्रियपदार्थां ब्रह्मवर्चसकामदुर्ब्राह्मणयोरु-
पलक्षणं कृत्वा त्रितयभिन्नप्रथमप्रयोगे नित्यमकरणमिति वदन्ति । तन्त्रवार्तिके त्वनू-
चानादेर्विकल्पोऽन्येषां तु नित्यमकरणमित्युक्तं तत्कामपदेन विकल्पाभिधानमङ्गीकृत्या-
ग्निष्ठोमवाक्येन च तेनोपसंहारादनूचानादेर्विकल्प इत्यभिप्रायेणेति ध्येयम् । सर्वथाऽति-
रात्रप्रथमाहारे प्रतिप्रसवामावान्त्रित्यमेवाविनियोगः प्रकृतौ तु प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं
करणमित्यस्मकृतगुरुविवरणे विस्तरः ॥ ८ ॥ (ख० १०) ॥

इति श्रीवाञ्छेश्वरमुधीविरचिते सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रव्याख्याने
महालिङ्गसमाख्याने चतुर्विंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

=====

अथ षष्ठः पटलः ।

प्रवर्ग्यमुद्रासयिष्यन्नजामग्नीध्रे ददाति पष्ठौहीं

प्र० टि०-इत्युक्त्वाऽनन्तरं 'विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणाक्ति' (१९-३-९९) इति विधानान्नोक्त्य
इति गम्यते । तत्राऽऽपस्तम्बेन बाध्यते तस्मादेकत्र विधायकमन्यत्र न विधायकं च यथाऽ-
ज्ञातस्य पुत्रस्य न चान्नं दातव्यं वस्त्रं च परिदातव्यमिति केन विधीयते । तस्मादप्राप्तोऽयं
विधिः । अपरे त्वेवमाहुः-शाखान्तरेषु विद्यते विश्वजित्सर्वपृष्ठोक्त्यस्तत्र प्रवृञ्जनप्राप्त्यर्थं
वचनमिति । तच्चापि नोपपद्यते । यथा पाटलिपुत्रे बहवः पुरुषा विद्यन्त इति न्यायः ।
केचित्पुरुषास्तेषामन्नपानादि न विद्यते । अत एव स्वभ्यो मन्यते । तस्मादन्यशाखो-
क्तस्य विश्वजित्सर्वपृष्ठोक्त्यस्याऽऽपस्तम्बेन विधानाद्विदधाति प्रवृञ्जनम् । कोऽसौ दुर्बा-
हणस्तत्राऽऽह बौधायनः-यस्य वेदश्च वेदी च विच्छेद्येते त्रिपूरुषम् । स वै दुर्बा-
हण इति । प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति शेषः । 'एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गा-
ध्यायनूचानः' इति वैखानसः । कामवचनान्न प्रथमयज्ञादिनियमः । नानाहिताग्नेरिति
निषेधात् ॥ ८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

पञ्चमः पटलः ॥

=====

प्रवर्ग्योद्गासनकाले ददाति । दक्षिणां ददातीति वचनादग्नीदजां ते ददामीत्येवं लौकि-

ब्रह्मणे धेनुः होत्रे रुक्मावध्वर्यवे ॥ १ ॥

प्रवर्यं प्रवर्यसाधनीभूतपात्रसमुदायमुद्रासयिष्यन्नुद्रासनेन संस्करिष्यन् । अजामि-
त्यादि स्पष्टम् । पष्ठौही गर्भिणी गौः । न च तस्या घर्मोपयोगाभावात् कथं विनियोग
इति वाच्यम् । तद्दानस्यादृष्टार्थत्वेन प्रतिपत्तित्वाभावात् ॥ १ ॥

समोप्यापरं खरं पूर्वस्मिन्नुपव्यूहति मेथीं मयूखा-
न्विशाखदामानि चाऽऽदायापरेणाऽऽहवनीयं
पर्याहृत्य सम्राडासन्ध्यां निदधाति सम्राडासन्दी-
मग्रेणाऽऽहवनीयं निधायौदुम्बर्याः सुचि चतुर्गृ-
हीतं गृहीत्वा घर्म या ते दिवि शुगित्यास्य-
दध्ने जुहोति घर्म या तेऽन्तरिक्षे शुगिति नाभि-
दध्ने घर्म या ते पृथिव्याः शुगिति जानुदध्ने ॥ २ ॥

अपरं खरं गृहीत्वा पूर्वस्मिन्खरे व्यूहति निक्षिपति । खरद्वयमेकां करोतीत्यर्थः ।
मेथ्यादयो व्याख्याताः । तानि मेथीमयूखाविशाखदामानि । अग्रेणाऽऽहवनीयमानय
सम्राडासन्ध्यां निदधाति । ततः सम्राडासन्दीमग्रेणाऽऽहवनीयं स्थापयित्वा क्षुच्युष-
यमन्यां प्रोक्षणीधान्यां वा । अन्यत् स्पष्टम् । अपि वा प्रतिप्रस्थाता त्रीन्स-
न्धाञ्शलाकान् मुष्टीनादाय तेषामेकमाहवनीय आदीप्याऽऽस्यदध्ने धारयति ।
तस्मिन्ध्वर्युः प्रथमामाहुतिं जुहोति । तस्मिन्नपरमादीप्याऽऽहवनीये पूर्वं प्रहृत्य नाभि-
दध्ने द्वितीयाम् । तस्मिन्नपरमादीप्याऽऽहवनीये पूर्वं प्रहृत्य जानुदध्ने तृतीयामाहवनीय
एवैनमनुप्रहरति । अपि वेह चतुर्गृहीतविकल्पः । सनखान्नखान्तसंगतादु(द्ध)ृत्यङ्गुष्ठपरिमि-
नित्युक्तप्राक्(ग्)दर्भान् । आस्यदध्ने जुहोति । आसीनस्य शक्यत्वात् । तस्मिन्शला-
कमुष्टौ । एनं शलाकमुष्टिम् । आहवनीय एवानुप्रहरति ॥ २ ॥

प्र० टि०—कन्यायेन । सर्वत्रैवं क्रतुमधः । ददातीत्यनुकर्षः । पष्ठौही बालगर्भिणी
गौः । रजतस्यापि हिरण्यवत्प्रतिग्रहमन्त्रे हिरण्यशब्दस्य विद्यमानत्वात्तत्रापि केचिन्मन्त्रेण
न गृह्णन्ति, इति रजतस्यादक्षिणत्वाद्विरागं ददातीति यत्र चोद्यते तत्र न दद्यादञ्ज-
तम् ॥ १ ॥

समोप्यैकीकृत्यापरं खरं गार्हपत्योत्तरागो न्युत्तमाहवनीयस्योत्तरस्मिन्खरे न्युप्यैकस्मि-
न्पात्रे गृह्णाति । पृथक्पात्राभ्यां गृह्णातीत्येक । आहवनीयस्योत्तरत आसन्दीं प्रतिष्ठाप्य
तस्यां प्रवर्यपात्राण्यन्ववधायौदुम्बर्यामिति । पुनरौदुम्बरग्रहणं विस्पष्टार्थम् । घर्म या ते
दिवि शुगित्युच्चैर्गृहीतया सुचा । घर्म या तेऽन्तरिक्षे इति नीचैः । घर्म या ते पृथिव्या-
मिति नीचैस्तराम् । तिस्रश्चाऽऽहुतीरिति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाताऽहतेन वाससा परि-
श्रिते पत्नीमुदानयत्यनुनोऽद्यानुमतिरन्विदनुमत
इत्युपनिष्क्रामन्त्यनुहरन्ति खरौ दक्षिणत उच्छि-
ष्टखरमग्रेण प्राग्वंशः सम्राडासन्दीं प्रतिष्ठाप्य प्र-
स्तोतः साम गायेति संप्रेष्यति सह पत्न्या त्रिः सर्व-
साम्नो निधनमुपयन्ति मध्यदेशे द्वितीयं प्राप्य
तृतीयः सर्वत्र संप्रेष्यति ॥ ३ ॥

अहतेनेत्यादि । यथैषा प्रवर्ग्यसंभारान्न पश्यति तथाऽऽच्छादिते घर्मे तामानयतीत्यर्थः ।
न साऽवेक्षत इति निषेधस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । तथाऽऽह बोधायनः । अथैतां पत्नी-
मुदग्दशेन वाससाऽन्तर्दधातीति । तन्मते पत्न्याः परिश्रयणमिति विशेषः । प्राग्वंशात्सम्राडास-
न्दीमादाय अन्विदिति मन्त्रेण निर्गच्छन्ति । अनुहरन्तीत्यादि । संन्युसौ क(ख)रौ पात्रे गृही-
त्वा पारिकर्मिणो दक्षिणत उच्छिष्टखरं परिहरन्तीति शेषः । तथा चाऽऽपस्तबः—दक्षिणत
उच्छिष्टखरं परिहरतीति । उच्छिष्टखरमपि पात्रे गृहीत्वा दक्षिणमार्जालीयदेशं नयतीति केचि-
त् । प्राग्वंशस्य पुरस्तात्सम्राडासन्दीं प्रतिष्ठाप्य प्रस्तोतारं साम गायेति संप्रेष्यति । सम्राडा-
सन्ध्या द्वावन्तर्वेदि पादौ द्वौ बहिर्वेदीत्यास्तम्बः । सह पत्न्येत्यादि । पत्न्या सह सर्व ऋत्विजः
प्रस्तोत्रा गीयमानसाम्नो निधनमन्तिमभक्तिमुपयन्ति सह गायन्तीत्यर्थः । मध्ये मध्यदेशे
द्वितीयं निधनमित्यनुषज्यते । प्राप्योद्वासनदेशमिति शेषः । तत्र गत्वा तृतीयं निधनमुपयन्तीति
चानुषङ्गः । दिवस्त्वा परस्पाया इति प्रथममभिप्रेतजन्ति । ब्रह्मणस्त्वा परस्पाया इति
द्वितीयम् । प्राणस्य त्वा परस्पाया इति तृतीयम् । प्रथमे साम्नि गीयमान इति शेषः ।
अध्वनीति वा । एवं द्वितीयतृतीये । तत्रोत्तरवेदेः पश्चिमदेशगमने तृतीयो मन्त्रः ॥ ३ ॥

प्र० टि०—आहवनीये प्रस्तरप्रहरणविधानौक्तिकशङ्का मा भूदिति । अपवृत्तकर्मत्वादपक्षे-
पणे प्रायश्चित्तनिवृत्त्यर्थवचनान्न दोषोऽस्तीति सर्वत्रैवम् । अयं विधिः कल्पान्तरोक्तत्वान्ना-
स्त्यस्माकमिति भाष्यकृत् । प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयत्याहवनीयदेशे परिश्रित इति ।
यथैषा प्रवर्ग्य न पश्यति तथा तिरोधीयत इत्यर्थः । तथा चाऽऽह बोधायनः—
' अथैनां पत्नीमुदग्दशेन वाससाऽन्तर्दधाति ' (बी० श्रौ० ९-९-२३) इति ।
संन्युसौ खरौ पात्रेण गृहीत्वा मेथ्यादींश्च पारिकर्मिणोऽनुहरन्ति । उच्छिष्टखरं
जघनेन गार्हपत्यं नीत्वा दक्षिणाग्नेः पूर्वया द्वारा निर्हृत्य प्राग्वंशस्य महावेदश्च
दक्षिणतो हरति । मार्जालीयस्थापनकाले सर्वेषु धिष्णिण्येषु मार्जालीयोच्छिष्टखरं
क्षिपति । सम्राडासन्ध्या द्वावन्तर्वेदि पादौ द्वौ बहिर्वेदि प्रतिष्ठाप्य साम गाये-
त्यध्वर्युराह । सर्वे निधनं कुर्युः । ए३विधं समन्त्रिणं दहेति त्रिरैकैकस्मिन्प्रेषे व्यन्त्रिणं
दहेति (?) ॥ ३ ॥

अपरेणोत्तरवेदिं निधाय प्रस्तोतर्वाषाहारः साम
गायेष्टाहोत्रीयः साम गायेति संप्रेष्यतीष्टाहोत्रीयस्य
सर्वे साम्नो निधनमुपयन्ति न वार्षाहारस्य ॥ ४ ॥

सर्वे ऋत्विज इष्टाहोत्रीयस्य निधनाख्यामन्तिमभक्तिं गायन्ति । तत्साहचर्यात्सर्वेषां
वार्षाहारनिधनगानस्यापि प्रसक्तेर्निषेधोऽयं न वार्षाहारस्येति ॥ ४ ॥

यद्युपरिष्ठात्परिषिञ्चेदत्र वार्षाहारं चोदयेत् ॥ ५ ॥

यदि उपरिष्ठात्परिषेको भवति तत्पक्षश्चेदाश्रीयते तत्र वार्षाहारं प्रेष्यतीत्यर्थः ।
उक्तं चाऽऽपस्तम्बेनोपरिष्ठादत्रैके परिषेकं समामनन्तीति । अन्यत्रेष्टाहोत्रीयमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

उदकुम्भमादाय बल्गुरसि शंयुधाया इति त्रिः
प्रदक्षिणमुत्तरवेदिं परिषिञ्चन्पर्येति ॥ ६ ॥

स्पष्टम् । निधाय कुम्भं शं च वक्षि पारि च वक्षीति त्रिः पारिषिञ्चन्प्रतिपर्येतीत्या-
पस्तम्बः ॥ ६ ॥

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्युत्तरवेद्यां खरावुपनिव-
पत्यप द्वेषो अप ह्वर इति मार्जालीयदेश उच्छि-
ष्टखरं पाणी प्रक्षाल्योत्तरवेद्याः हिरण्यं निधाय
देव पुरश्चर सध्यासं त्वेति तस्मिन्प्रचरणीयं

चतुःस्रक्तिरिति मन्त्रेणोत्तरवेद्यां खरावुपनिवपति निदधाति । चतुःस्रक्तिरिति
मन्त्रलिङ्गादुत्तरवेद्यामुपनिवाप एवायं मन्त्रो नान्यत्रेति बोध्यम् । अप द्वेष इति मन्त्रेण मार्जा-
लीयदेशे मार्जालीयदेशं गत्वोच्छिष्टखरं निवपतीत्यनुषङ्गः । पाणी हस्तौ प्रक्षाल्योत्तरवेदि-
मध्ये हिरण्यं निधाय हिरण्यस्योपरि देव पुरश्चर सध्यासं त्वेति मन्त्रेण प्रचरणीयं महावीरं

प्र० टि०—उत्तरवेदिग्रहणं प्रदर्शनार्थं वक्ष्यमाणानामप्युद्घासनदेशानाम् । तस्मिन्
द्वितीयं प्रैषं ब्रूयात् तथा निधनमुत्तरवेदिं प्राप्य तृतीयं प्रैषमाह । तथा निधनं सर्वत्र प्रवर्ग्यो-
द्घासनदेशेषु पुनरप्स्वादिषु चैवं संप्रैषादिप्रवृज्जनमत्रापि भवति । यत्रोद्घासनं कुर्वन्ति
तद्देशं प्राप्य तृतीयं प्रैषं ब्रूयात् । सर्वपक्षे च तृतीयपर्यायस्य निधनमुपेत्य प्राणस्य
त्वेति । उत्तरवेदेरुत्तरतो गत्वाऽऽसन्दीं प्रतिष्ठाप्य संप्रेष्यति प्रस्तोतर्वाषाहारः साम गाये-
ष्टाहोत्रीयः साम गायेति च न वार्षाहारस्येति निषेधवचनादिष्टाहोत्रीय एव साम्नो निधनं
समाधानमुपयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

यदि तत्र संप्रेष्यति वार्षाहारं चोदयेत् पूर्वं प्रस्तोतरिष्टाहोत्रीयं साम गायेति च
पूर्वं ब्रूयात् । इतरथा यथोक्तेनैव ॥ ५ ॥

तूष्णीमुदकुम्भमादायाध्वर्युर्मन्त्रेण परिषिञ्चति ॥ ६ ॥

निवपतीत्यनुकर्षः । मार्जनं स्यादित्यर्थः । खरे हिरण्यं निधायेत्येतदादि ।

महावीरमुपावहरत्येवमितरौ दक्षिणोत्तरौ वा
तूष्णीमितराण्यादित्यस्यैव रूपं करोति ॥ ७ ॥

निदधाति शफाम्यामेव । एवमितरौ पूर्वापरौ निदध्यादक्षिणोत्तरौ वा । आपस्तम्बस्तु
पूर्वापराविति स्पष्टमेवाऽऽह । तच्च प्रचरणीयस्य पुरत एव बोध्यम् । तथा च बोधायनः—
अग्नेः प्रचरणीयमिति । तूष्णीं मन्त्रं विना । आदित्यस्यैव रूपं मण्डलाकारमित्यर्थः
॥ ७ ॥

महीनां पयोऽसीति प्रचरणीय आज्यमानयति
वनस्पतीनामोषधीनां रस इति मधु वाजिनं
त्वा वाजिनोऽवनयाम इति दध्येवमितरयोः
॥ ८ ॥

प्रचरणीयो यथा पूर्यते तथाऽऽज्यादीनि त्रीण्यानयति । तच्चोत्तरसूत्रे स्पष्टम् । एव-
मितरयोर्द्वितीयतृतीयमहावीरयोः । पूरणं कार्यमिति शेषः ॥ ८ ॥

अपि वाऽऽज्येन प्रथमे मधु द्वितीये दधि तृतीये ॥ ९ ॥

आज्यमेव प्रथम आनयति न तु दधिमधुनी । तच्च पयोमन्त्रेणैव । द्वितीयस्य
मधुनैव पूरणं तृतीयस्य दध्नेव पूरणम् ॥ ९ ॥

प्र० टि०—उपावहरतीति शेषः । प्रचरणीयं महावीरमुपावहरतीति भरद्वाजः । अत्रापि
शफाम्यां परिग्रहो महावीरस्य न विस्मर्तव्यः । प्रचरणीयस्याग्रतः पूर्वापरौ भवतः ।
दक्षिणोत्तरौ विकल्पः । तथा पूर्वापराविति वैखानसः । प्रचरणीयस्य यथा पूर्वापरयो-
गस्तथाऽग्नेः प्रचरणीयम् । अत्रैव सर्वं परिग्रह्यं सर्वतः परिमण्डलादित्यस्य रूपं
करोतीत्यापस्तम्बः । तूष्णीमितराण्यादित्यस्यैव रूपं ध्यानं करोत्यध्वर्युः । प्रवर्ग्यस्य
पूर्वदिश्युद्धासनम्—शिरो वा एतद्यज्ञस्य (तै० आ० ९-९) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

शान्त्यर्थं प्रक्षिपति । गोपय इत्यापस्तम्बः । आनयतीत्यनुकर्षः । यथा पूर्यते प्रचरणी-
येन महावीरे दधानयतीति भरद्वाजः । एवं द्वितीयं च तृतीयं च पूरयतीत्यापस्तम्बः ॥ ८ ॥

अपि वेति पक्षान्तरम् । पयो नित्यम् । आज्यमेवेत्यस्मिन्पक्षे गव्यमाज्यमेवेति
गम्यते । महीनां पयोऽसीति प्रचरणीमप्याज्येनैव पूरयेत् । ज्योतिर्भा असीति द्वितीयं
महावीरं मधुना पूरयेत् । वाजिनं त्वेति पूरयेद्दध्ना तृतीयम् । केचिदाज्यं त्रिः पूर-
यन्ति त्रिभिर्मन्त्रैः प्रथमं, एवं मधुना द्वितीयं तथा तृतीयं दध्नेति, मा भूत्कर्म-
विलोप इति ॥ ९ ॥

घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण यानि
पात्राण्यासेचनवन्ति तानि संपूरयत्यभ्युक्षतीतरा-
ण्यरिक्तताया इति विज्ञायते ॥ १० ॥ (ख० ११) ॥

घर्मैतत्त इति मन्त्रेण मधुमिश्रेण दध्ना यान्यासेचनवन्ति बिलवन्ति पात्राणि भवन्ति
तानि पूरयति । इतराणि बिलशून्यानि अभ्युक्षति सिञ्चति । एवं हि सति सर्वमरिक्तं
भवतीति श्रूयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ यदि पुरुषाकृतिं चिकीर्षेत्समानमेतेषामुपा-
वहरणं तच्छिरो भवति तस्मिन्नेनमप्रच्छिन्नाग्रं
प्राञ्चं निदधाति शिखायै रूपम् ॥ ११ ॥

पुरुषाकृतिचिकीर्षायां प्रचरणीयोपावहरणान्तं कृत्वेतरावुपावहरेत् तेन शिरसो
रूपं भवतीत्यर्थः । शिखायै शिखाया इत्यर्थः । पष्ठचर्थे चतुर्थीप्रयोगश्छान्दसः
॥ ११ ॥

अभितो दोग्ध्रे कर्णयोः प्रोक्षणीधानीं मुखस्य
नासिकयोः सुचावक्ष्णोर्हिरण्यशकलावाज्यस्रुवा-
वाज्यस्थालीं ग्रीवाणां धृष्टीं जतृ(त्रू)णामभितः
शफावंसयोरभितो रौहिणहवण्यौ बाह्वोर्मैथीं
पृष्टीनामभितो धवित्रे पार्श्वयोर्मध्ये तृतीयमुर-
सोऽभ्रिं श्रोणयोरभितो मयूखौ सक्थयोर्मध्ये तृतीयं
मेढ्रस्य रौहिणकपाले पाण्योर्मध्य उपयमनमुद-
रस्य तस्मिन्सर्वं रज्जुमयमवदधात्पात्रा(त्यान्त्रा)-

कर्णयो रूपमित्यादौ सर्वत्र रूपं करोतीत्यस्य प्रतिकर्षः । अभितो दक्षिणत उत्त-
रतः । आज्यस्रुवावाज्यबिन्दू जतृ(त्रू)णां कण्ठादधोविद्यमानास्थिविशेषाणाम् । पृष्टीनां

प्र० टि०-अभ्युक्षतीतराणीति । अबिलवन्त्यभ्युक्षति । एवमरिक्तताया इति ॥ १० ॥

यद्विशब्दः पक्षान्तरत्वद्योतनार्थः । अथ पुरुषाकृतिं प्रवर्ग्यपात्रं कुर्वाणश्चेदत्रैवेतरा-
मिति पुनर्वचनादस्मिन्पक्षे तु पूर्वतश्चापरतश्च तद्दक्षिणतश्चोत्तरतश्च प्रचरणीयस्योपरि-
ष्ठादप्रच्छिन्नाग्रं वेदं निदधाति शिखाया रूपं करोति ॥ ११ ॥

अभितो दक्षिणत उत्तरतश्च दोग्ध्रे कर्णयो रूपं करोति । हिरण्यशकलावाज्यबिन्दवो
नेत्रयो रूपं करोतीत्यर्थः । प्रोक्षणीधानीं प्रागग्रामुदगग्रां वा महावीरभ्योऽपरतो मुखस्य
रूपं करोति । एवमितराणि प्रत्यगपवर्गं पुरुषाकृतिं करोति । ग्रीवाणामिति नित्यं बहु-
वचनं छान्दसत्वात् । आज्यस्थाल्या दक्षिणत उत्तरतश्च धृष्टी निधाय रूपं करोति । जत्रु
धातुविशेषः । अन्यत्स्पष्टम् ।

णा५ रौहिणपिष्टलेपेन प्रध्वंसयति मज्जां वेदं
 विस्रस्यानुप्राकिरति स्नायूनामवकाभिर्धूपतृणैरिति
 प्रच्छादयति मा५सस्य दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति
 लोहितस्य कृष्णाजिनेन प्राचीनग्रीवेणोत्तरलोम्ना
 प्रोणोति त्वचो लोम्ना सम्राडासन्दीं विस्रस्यो-
 परिष्ठान्निदधाति सम्राज्यरूपं करोति ॥ १२ ॥

पृष्ठास्थानं प्रध्वंसयति । अभिप्राकिरति अवकाभिः शैवालैर्धूपतृणैर्मुञ्जप्रलवैः । साम्रा-
 ज्यस्य सम्राज एव सम्राडासन्दी दृश्य (उद्वास्य) त इति भावः । सम्राट्शब्दसंब-
 न्धाद्वा । मज्जामित्यादौ षष्ठ्यर्थे द्वितीया । पूर्वोक्तानां साधनक्रमः कथ्यते—पुरुषस्य
 प्राकृशिरस्कत्वान्महावीरेभ्यः पश्चादाज्यस्थाली ततः पश्चाच्छफौ ततः पश्चात्प्रतीचौ
 रौहिणहवण्यौ तयोर्मध्ये मेथी धवित्राणि ततः पश्चादुपयमनं ततः पश्चादभिरिति
 बोध्यम् ॥ १२ ॥

उत्तरवेद्यामुद्वासयेत्तेजस्कामस्योत्तरवेद्यामुद्वासयेद-
 न्नकामस्येति पुरो वा पश्चाद्वोद्वासयेदपां मध्य
 उद्वासयोदिति नदीद्वीपं ब्रुवते यदि नदीद्वीप उद्वास-
 येन्न परिषिञ्चेन्नात्र वार्षाहारं चोदयेत् ॥ १३ ॥

नित्यान्काम्यांश्चोद्वासनदेशानाह—उत्तरवेद्यामित्यादि । उत्तरवेद्या नित्याया एव
 तेजोन्नादिलक्षणफलोद्देशेन विधिरिति केचित् । वस्तुतस्तद्वासनविषय उत्तरवेदेर्नित्यता-
 वेदकप्रमाणभावेन फलसंबन्धरहितदेशविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेन चोत्तरवेदेः काम्यत्व-
 मेव युक्तम् । पुरः पूर्वभागे । उपस्थितत्वाद्देवयजनदेशस्य पश्चात् । तस्यैव पश्चिमदेशे
 वाऽपां मध्य उद्वासनं कथं स्यादिति मन्यमान आचार्यः श्रुत्यर्थमाहेति नदीद्वीपं ब्रुवत
 इति । अपां मध्य इत्यनेन नदीद्वीपमेव श्रुत्याभिप्रेतामिति पूर्व आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।
 नदीद्वीप उद्वासनपक्षे परिषेचनवार्षाहारयोर्निवृत्तिः ॥ १३ ॥

प्र०टि०—रौहिणपिष्टशेषेण सर्वा पुरुषाकृतिं बद्ध्वा ध्वंसयति । य(त)था वेदम् ।
 धूपतृणानीति मुञ्जप्रलवानां नामधेयम् । स्पष्टं शेषम् । दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षणे लोहि-
 तोत्पादकत्वं भैषज्ये प्रसिद्धम् ॥ १२ ॥

अथ नित्याः काम्याश्चोद्वासनदेशा उच्यन्ते—तत्रोत्तरवेद्या एव नित्याया एव कामा
 इति स्थास्यति । उत्तरवेद्या नित्यत्वं काम्यत्वं च । प्राग्वंशस्य पुरस्तात्पश्चाद्वा । अत्र काम्य-
 त्वैव । अपां मध्ये कचिन्नद्याः पुलिने वा । द्वीपग्रहणादपां मध्येऽपि न परिषिञ्चेत् ।
 अत्र कालविकल्प इति भाष्यकृत् । चोदयेत्प्रेषयेत् ॥ १३ ॥

यद्यभिचरेदिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य शुचा
प्राणमपि दहामीति यं द्विष्याद्यत्र स स्यात्तस्यां
दिश्युदुम्बरशाखायामुद्वासयेत् ॥ १४ ॥

अथाभिचारकामस्योद्वासनमाह—यदीति । अभिचरेत्, अभिचारप्रयोगं कुर्यात् स यस्यां
दिशि द्वेष्योऽस्ति तस्यां दिशि औदुम्बरीं शाखां निधाय तस्यां सर्वं परिघर्म्यमिदमहमित्या-
दिना मन्त्रेण निदध्यादिति केचित् । वस्तुतस्तूदुम्बरवृक्ष एव शाखायामुद्वासनस्य शास्त्रेण
प्रतीतेर्वृक्षाग्र एवोद्वासनं युक्तम् । न च तत्र पुरुषाकृत्यादिरचनासंभवात् कथमुद्वासनमिति
वाच्यम् । वृक्षाग्र एव यथा पुरुषाकृतिः संपादयितुं शक्या तथा प्रयत्नं कृत्वोद्वासनसंभवात् ।
अथवा वचनबलात्पुरुषाकृत्यादि परित्यागेनापि मुख्यप्रतिपत्तिभूतोद्वासनस्य कर्तुं शक्य-
त्वात् । पुरुषाकृतेरुत्तरवेद्युद्वासनाभिप्रायेणापि वर्णयितुं शक्यत्वाद्वृक्षाग्र एवोद्वासनं
युक्तम् ॥ १४ ॥

यत्र दर्भा उपदीकसंतताः स्युस्तदुद्वासयेद्वृष्टिका-
मस्योत्तरवेद्यां नित्यकल्पं ब्रुवते नैनमुद्वासितं
वयांसि पर्यासीरन्नाऽग्निप्रणयनात् ॥ १५ ॥

उपदीकैः पशुविशेषैर्भक्षितशेषा दर्भाः शीर्णा न भवन्ति तत्रोद्वासयेद्वृष्टिकामस्य ।
उत्तरवेद्यामित्यादि । ननु पूर्वं काम्यत्वप्रतिपादनात्कथं नित्यत्वमिति चेन्न । उत्तर-
वेद्यां नित्यं कल्पमित्युपसंहारेण नित्यकाम्यत्वसंभवात् । तस्यां काम्यश्रुतेर्दधिग्रहवदुपपत्तेः ।
नैनमित्यादि । यत्रोद्वासनं कृतं तत्परितः पक्षिणो नाऽऽसीरन्पक्ष्यासनं परिहरेत् ।
तस्यावधिमाह—अग्नेः प्रणयनात् । अग्निप्रणयनपर्यन्तम् । अत्रैके परिषेचनं समामनन्ती-
त्यापस्तम्बः ॥ १५ ॥

प्र० टि०—अभिचारकामो यस्यां दिशि द्वेष्यः स्थितस्तस्यामौदुम्बरीं शाखां निधाय तस्यां
सर्वं परिघर्म्य—इदमहमित्येवमादिना निदध्यात् । एवं कुर्वन्त्यथामन्त्रवर्ण—शुचैवास्य प्राणं
दहति, इति । कथमिति चेत् ‘अन्नं वा उदुम्बरः’ (तै० आ० ५-९) इति, प्राणश्चान्नदाना-
(न्नादन) र्यान्तरं, घर्मः पुनः शुक् शोकहेतुः । अतः सिद्धो घर्मात्मकेन शोकेनौदुम्बरा-
त्मकप्राणदाहः । ताजक् सद्यः ॥ १४ ॥

तत्रोपदीकाभिर्वज्रीभिर्भक्षितशेषा दर्भाः शीर्णाग्रा भवन्ति, तत्रेत्यर्थः । उत्तरवेद्यामुद्वा-
सयेत्तेजस्कामस्येत्युक्त्वाऽन्ते तस्मादुत्तरवेद्यामेवोद्वासयेदित्यवधारणादित्यर्थः । एवं च
तस्यां कामश्रुतिर्दधिघ(घ)र्मवद्व्याख्येयेत्युक्तं भवति । एवं प्रवर्ग्यपान्नसमुदायस्योद्वासि-
तस्य वयांसि पक्षिणो नोपरि निर्षादेयुः, अग्नेः प्रणयनात् परितः पक्षिणामासनं परि-
हरेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

अथैनमुपतिष्ठन्ते रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व
इत्याचिक्रदद्वृषा हरिरिति यजमानः सुमित्रा न
इति मार्जयित्वोद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाया-
नवेक्षमाणाः प्रत्येत्योदु त्वं चित्रमिति द्वाभ्यां
गार्हपत्य आहुतीहुत्वेमम् ॥ १६ ॥ (ख० १२) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रे चतुर्विंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथोद्भासनानन्तरमेनमुद्भासितं प्रवर्ग्य सर्वे प्रवर्ग्यकर्तार उपतिष्ठन्ते । यजमानस्तु
अचिक्रददित्यनेनोपतिष्ठते । ततः सर्वेऽपि सुमित्रा न इति चात्वाले मार्जयित्वोद्वयं तमस
इत्यनेनाऽऽदित्यमुपस्थायानवेक्षमाणा अप्रतीक्ष्यमाणाः प्रत्येत्य देवयजनमुद्वयं चित्र-
मिति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां गार्हपत्ये द्वे आहुती हुत्वा इमम् ॥ १६ ॥ (ख० १२)

इति श्रीवाञ्छेश्वरमुधीविरचिते सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रव्याख्याने
महालिङ्गसमाख्याने चतुर्विंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

=====
अथ सप्तमः पटलः ।

यदि घर्मः स्कन्देदस्कान्द्यौः पृथिवीमित्याहुती जुहुयात् ॥ १ ॥

अथ घर्मप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । यद्यभिपूरणप्रभृत्याहोमाद्धर्मः स्कन्देत्, अस्कान्द्यौः
पृथिवीमित्यनेनाऽऽहुती जुहुयात् ॥ १ ॥

यदि घर्मेण चरत्सु पुरस्ताद्विद्युदापतेद्या पुरस्ताद्वि-

पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि विद्युत्पतने या पुरस्तादिति मन्त्रेण होतव्यम् । एवमितरासु

प्र० टि०—एनं प्रवर्ग्यम् । सर्वेऽप्युपतिष्ठन्ते । एनमुपतिष्ठत इत्यनुवर्तते । सर्वेषु
सूत्रेषु मार्जालीयदेशे चोच्छिष्टखरे मार्जनं स्यात् । उपस्थानं च सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारः ।
यदि गार्हपत्ये होम आपस्तम्बोक्तः समान एवास्माकम् । अध्वर्युरेव जुहोत्येकवचनात् ।
गार्हपत्याहवनीययोरेको विकल्पो वेति दर्शनाच्च ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

षष्ठः पटलः ।

=====
अथ घर्मप्रायश्चित्तमाह—यद्यभिपूरणप्रभृत्याहोमाद्धर्मः स्कन्देदेकामाहुतिम् ॥ १ ॥

यदिशब्दः सर्वत्र प्रमादादौ बोध्यः । यथालिङ्गमिति वचनाद्यस्यां दिशि विद्योतते

द्युदापतदित्याहुतिं जुहोत्येवमितरासु दिक्षु यथा
लिङ्गम् ॥ २ ॥

दिक्षु यथालिङ्गं यस्यां दिशि विद्योतेत तल्लिङ्गेन मन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः । असकृद्विद्योत-
नेऽपि सकृदेवाऽऽहुतिः कार्या । यदि सर्वतः, सर्वाहुतिर्न्याय्या । मन्त्रलिङ्गभेदेन प्रति-
निमित्तं नैमित्तिकावृत्तेर्न्याय्यत्वात् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—यदि सर्वतः सर्वासु जुहु-
यादिति ॥ २ ॥

प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्यनुवाकाभ्यामनाज्ञात-

प्रायाश्चित्ते घर्मे चतुर्दशाऽऽहुतीर्जुहोत्यष्टादशेत्येकेषाम् ॥ ३ ॥

घर्मसंबन्धिविध्यपराध एतान्यज्ञातप्रायाश्चित्तानि सामान्येन भवन्ति ॥ ३ ॥

उदस्य शुष्मादिति घर्मेष्टकामुपदधाति यास्ते अग्न

आर्द्रायोनय इति कुलायिनीमग्निरसि वैश्वानरोऽ-

सीत्यैडकी चितिः ॥ ४ ॥

उदस्य शुष्मादित्यनेन घर्मेष्टकामुपदध्यात् । यास्ते अग्न इत्यनेन कुलायिनीमुपद-
ध्यात् । अग्निरसीत्यनुवाकेनैडकी चितिरभिमन्त्रयितव्येत्यर्थः । उत्तरे त्रयोऽनुवाक-
अग्नौ विनियुक्ता नात्रान्वीयन्ते ॥ ४ ॥

यदि घर्मेण चरत्सु महावीरः पद्येत भूर्भुवः सुव-

रित्येनमभिमन्त्र्योर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वाभ्या-

यदि सम्राडासन्धाः खराच्छफाभ्यां वा महावीरो भूमौ पतेत्तदा समस्तव्याहृतिभि-
रेनमभिमन्त्र्योर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इत्यनेनैवमुत्थापयेत् । यदि भिद्येत महावीर इति

प्र० टि०—तत्तल्लिङ्गेन मन्त्रेण जुहुयात् । असकृद्विद्योतनेऽपि सकृदेवाऽऽहुतिरेकस्यां चर्या-
याम् । अयं भावः—घर्मेण चरत्सु विद्युद्दृश्यते, या पुरस्ताद्विद्युदापतदित्याहवनीये जुहोति
(इति) । यद्याज्यसंस्कारात्पूर्वमुत्सृज्यते चेद्विद्युत्संस्कृत्योत्पवनान्ते जुहुयात् । प्राय-
श्चित्तमस्यामेवेति भाष्यकृत् । दोषदर्शनादनन्तरं लौकिकेनेति न्यायः । अनन्तरवचना-
द्यदि दक्षिणतो दृश्यते विद्युत्तया दक्षिणत इति जुहुयात् । एवं सर्वत्र विद्युदित्या-
देरनुषङ्गः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु सह दृश्यते विद्युत्सर्वा जुहुयात् । यथापूर्वमिति ।
असकृद्विद्युत्पतनेऽपि सकृदेव जुहुयादा प्रवर्ग्यसमाप्तेः ॥ २ ॥

आ परिसमाप्तेः प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्यनुवाकद्वयं समुच्चयेन हूयते सर्वप्राय-
श्चित्तमन्ते ॥ ३ ॥

साग्निचित्कताविति शेषः । त्रयोऽनुवाका अग्नौ विनियुक्ता नात्रान्वीयन्ते ॥ ४ ॥

यदि स्थापितो महावीरः पतेद्व्याहृतिभिरभिमन्त्र्योर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इत्याभ्यामुत्था-

मुत्थापयेद्यदि भिद्येत विधुं दद्राणमिति संदध्या-
द्यदृते चिदभिश्चिष इत्याश्लेषयेद्यदन्यन्मात्सा-
न्माषेभ्यश्च ॥ ५ ॥

शेषः । संदध्यादभिन्नावयवं मेलयेत् । यदृते चिदभिश्चिष इत्यनेनोपश्लेषसाधनेर्मास-
माषव्यतिरिक्तैर्दृढार्थैरजलोमचूर्णादिभिः संश्लेषयेत् । तथा च बोधायनः—अश्मचूर्णानि
च्छागपयसि परिकीर्य तैः प्रत्युक्षउल्क(क्ष्योल्मु)कैः संधियोग्यस्य पुनः क्रियां
कृत्वा पाकार्थं निदधाति । अन्यथाऽन्यमप्रचरणीयं महावीरं प्रवृणक्ति योऽन्यः पूर्वनि-
हितस्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

यदि धर्ममतिपरीयुर्न वा प्रतिपरीयुः पुनरूर्जा
सह रय्येति द्वाभ्यां प्रतिपरीयुः ॥ ६ ॥

यदि च धर्ममतिपरीयुर्न वा प्रतिपरीयुः पुनरूर्जा सह रय्येति द्वाभ्यां प्रतिपरीयुः ।
तत्रोभयत्रापि सकृदेताभ्यां प्रतिपरीयुः । तथा बोधायनः—यदि प्रमत्ता अतिपर्यन्ति
गार्हपत्ये सूवाहुती जुहुयादिति ॥ ६ ॥

मा नो धर्मं व्यथितो विव्यथो न इति धर्मे
व्यथितेऽष्टावाहुतीर्जुहोति ॥ ७ ॥

धर्मे व्यथिते व्यथनयुक्ते कथनवशात्सशब्दबुद्बुदोत्प्लुतावित्यर्थः । तत्र निरुक्तमन्त्रै-
रष्टावाहुतीः कर्तव्याः ॥ ७ ॥

अपि वा धर्ममेव व्यथितमेतासां चतसृभिरुप-
तिष्ठते ॥ ८ ॥

उषतिष्ठन्त एव नतु होमः ॥ ८ ॥

प्र० टि०—पयेत् । केचित्संसीदस्वेति स्थापनाद्या प्रचाराद्यदि पतेत्तत्रैतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वत
उपरिष्ठाद्भिन्ने प्रायश्चित्तं प्रचरणोर्ध्वमेव, पूर्वं चेत्सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः संप्रकृष्य
यावदन्तमेवेति न्यायेन कुर्यादिति व्याचक्षते । करणादिति न्यायः पश्चात्पूर्वमित्यविशेष-
वचनात् । यदि सम्राडासन्ध्याः खराच्छफाभ्यां वा महावीरः पतेद्व्याहृतिभिरभिमन्त्र्य
द्वाभ्यामेनमुच्छ्रयीत । विधुं दद्राणमिति पुनः संधाय भिन्नं यदृते चिदभिश्चिष इति
दृढार्थमालिप्य पुनः प्रचरति ॥ ९ ॥

यदि धर्ममित्यत्र त्रिभ्योऽधिकं यदि परिक्रामन्ति न्यूनं वा त्रिभ्यः पुनरूर्जा सह
रय्येत्येताभ्यामेनं प्रतिपरीयुरीत्यापस्तम्बः । यावत्कृत्वाऽतिपरीयुस्तथा यावन्न्यूनं तावत्प-
रिक्रामन्ति ॥ ९ ॥

अष्टौ धर्मे व्यथिते प्रायश्चित्तानीत्यापस्तम्बः । व्यथनमाधिकेन बुद्बुदक्षरणरूपे
विष्यन्दनमाधिकेऽग्नौ । व्यथनं कथनवशात्सशब्दाद्बुद्बुदोत्पत्तिरष्टावाहुतयः ॥ ७ ॥
एकेषां मते धर्ममेवोद्धाटितमभिमन्त्रयेत् । नात्र प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥

यदि धर्मेण चरत्स्वादित्योऽस्तमियादुद्वयं तमस-
स्पर्शीत्यपरस्यां द्वारि दर्भेण हिरण्यं प्रवध्योदु त्वं
चित्रमिति द्वाभ्यामुपस्थाय प्रचरेच्छ्रोभूते वयः
सुपर्णा इत्युच्चन्तमादित्यमुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

धर्मेण चरत्सु सूर्येऽस्तं गत उद्वयं तमसस्पर्शीत्यनेन पश्चिमस्यां द्वारि दर्भेण हिरण्यं
बद्धोदु त्वं चित्रमिति द्वाभ्यां हिरण्यमुपस्थाय प्रवर्ग्यशेषं कुर्यात् । श्रोभूते वयः
सुपर्णा इति सर्वेऽपि आदित्यमुपतिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

यदि धर्मधुग्दोहकाले नाऽऽगच्छेदन्यां
दुहीत ॥ १० ॥

दोहकाल प्रवर्गेण चरत्सु यो दोहकालः शास्त्रचोदितस्तस्मिन्काले नाऽऽगच्छेत्
तदाऽन्यां दुग्ध्वा प्रवृज्यात् । तस्यास्तु धर्मदुहः सुत्यायां ब्राह्मणाय दानमापस्तम्बोक्तं
द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

यदि न दुहीत दृतिः स्तनं कृत्वा पिन्वयेत् ॥ ११ ॥

यदि धर्मधुङ्न दुहीत दृतिं चतुष्पदां कृत्वा पयसाऽभिपूर्य पादेष्वन्तिमं स्तनं
कल्पयित्वा पिन्वयेत् । पयः स्त्रावयेद्दोहनमन्त्रैरित्यर्थः ॥ ११ ॥

यदि दधि स्याद्गार्हस्पत्यं शंसेत् ॥ १२ ॥

दुह्यमाना धर्मधुक् स्वयमेव यदि दधि दुहीत तदाऽभिष्टवस्य प्रागुक्तत(गुत्त)माया
येन केनचिद्गार्हस्पत्येन सूक्तेन संशेत् । होताऽभिष्टुयादित्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि पय आश्विनं सोदर्कम् ॥ १३ ॥

पयस उदर्को दधि तत्सहितं चेत् पयो दुहीत तदाऽऽश्विनेनाभिष्टुयात् ॥ १३ ॥

प्र० टि-० आदित्योऽस्तमियादा समासेरुद्वयमुदु त्वं चित्रमिति द्वाभ्यामुपतिष्ठते ।
द्वाभ्यां गार्हपत्येऽध्वर्युरेव जुहोतीत्येके । प्रवृज्य च सर्वे श्रोभूते वयः सुपर्णा इत्यादित्यमुप-
तिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

गङ्गा एहीत्याह्वाने यदि नाऽऽगच्छत्यन्यां गां दोहयति ॥ १० ॥

यदि न दुहीत गौर्दृतिं स्तनं कल्पयित्वा तेन पिन्वयेत्पयः स्त्रावयेद्दोहनमन्त्रैः ॥ ११ ॥

यदि धर्मधुक् दधि स्यादन्यां गार्हस्पत्यं शंसेत् । प्रागुक्तमाया एवा पित्र इति हुत्वा
धर्मप्रायश्चित्तं सव्याहृतिकम् । अन्यां दुग्ध्वा प्रवृज्यात् । सुत्यायामिति पूर्ववत् । येन
केनचिद्गार्हस्पत्येन सूक्तेन शंसेदध्वर्युः ॥ १२ ॥

सोदर्कं पयो दुहीत । अन्यामाश्विनं शंसेत् । या वां कशेति वा । सोदर्कं
नवनीतम् ॥ १३ ॥

यद्येतां वयोऽभिनिषीदेदैन्द्रियर्चा जुहुयात् ॥ १४ ॥

एतां घर्मदुहं वयः पक्षि अभिनिषीदेत्तिष्ठेत् । यद्वा, एतामभि घर्मदुवोपरीत्यर्थः ।
आभिः कर्मप्रवचनीयः । तद्योगाद्वितीया । एतेन सीदतेरकर्मकत्वेऽपि एतामिति द्विती-
याया नानुपपत्तिः । ऐन्द्रचर्चा जुहुयात् ॥ १४ ॥

यदि संवत्सरं वायव्यर्चा जुहुयात् ॥ १५ ॥

यदि संवत्सरं न विन्देत्तदा वायव्यया आ वायो भूष शुचिपा इत्यनया जुहुयात् ।
सर्वत्रान्यां दुग्ध्वेति संबध्यते ॥ १५ ॥

यद्युपविशेद्धारुण्यर्चा ॥ १६ ॥

यदि घर्मभुगुपविशेद्धारुण्यर्चा जुहुयादित्यनुकर्षः ॥ १६ ॥

यदि नश्येद्धातुर्ऋगभ्याम् ॥ १७ ॥

यदि घर्मभुङ्गनश्येद्धातुर्ऋगभ्यां जुहुयात् । अदर्शनं नाशः । धाता ददातु नो रयि-
मित्येताभ्यां जुहुयात् ॥ १७ ॥

आग्निवारुण्यर्चेत्येकेषाम् ॥ १८ ॥

एकेषां मत आग्निवारुण्यर्चा जुहुयात् । त्वं नो अग्न इत्यादिना ॥ १८ ॥

यद्युद्वा पतेत्सं वा विजेत शार्दूलो वा हन्यादर्क-

उद्वा पतेदुत्प्लुत्य गच्छेत्सं वा विजेत भयवशादुदोहा स्यात् । शार्दूलो व्याघ्रः ।
हिंसाणां प्रदर्शनार्थमेतत् । तदानीमर्कक्षीरेऽजाक्षीरमासिच्य प्रवृज्ज्यात् । अजाक्षीरस्या-
प्यलामे बोधायनः—यद्यजां न विन्देदर्कक्षीरैः प्रचरेत् । यद्यर्कक्षीरं न विन्देद्यवपि-

प्र० टि०— अभिनिषीदेत्पक्षवातादिना । ऐन्द्रचर्चा हुत्वा तामेव दुह्यात् ॥ १४ ॥
यदि संवत्सरं न विन्देत्तदा वायव्ययर्चा, आ वायो भूष, इत्यनया जुहुयात् ॥ १५ ॥
जुहुयादित्यनुकर्षः । शुद्धमपि यज्ञानर्हद्रव्यमात्रमभिनिषण्णायामिमं मे वरुण
इत्यादिकया ॥ १६ ॥

अदर्शनं नाशः । धाता ददातु नो रयिमित्यादी धातुर्ऋचौ ॥ १७ ॥

त्वं नो अग्न इत्याग्निवारुणसंज्ञिकयर्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

आ वायो भूष शुचिपा इत्यादि नियुक्तत ऋक् । सर्वत्र चान्यां दुग्ध्वेत्यादि समानं
द्रष्टव्यम् । अन्यत्र दृतेः । उत्पतेदुत्प्लुत्य गच्छेत् । संविजेत तथोद्विग्ना दुदोहा स्यात् ।
शार्दूलः प्रदर्शनार्थो हिंसाणाम् । अर्कक्षीरं दोहमग्नैर्दोह्य आसिच्य प्रचरेत् । अत्राऽऽह
बोधायनः—यदि घर्मदुहं न विन्देतान्यां दोहयेत् । यद्यन्यां न विन्देतानां दोहयेत् ।

क्षीरस्याजाक्षीर आश्रोत्य प्रचरेत् ॥ १९ ॥

क्षानि ग्रीहिपिष्टानि श्यामाकपिष्टानि वाऽद्भिः संमृज्य तैः प्रचरेदप्याद्भिः प्रचरेन्न त्वेव न प्रचरेदिति ॥ १९ ॥

अथातः सुत्यायां प्रवृज्जनस्यैव मीमांसा ॥ २० ॥

पूर्वाचार्यैः कृता वेदितव्येत्यर्थः । सा च देशतः कालतः संख्यातः प्रकारतश्च भवति ॥ २० ॥

तत्र कालतस्तावन्निर्णयमाह—

यदा पुरस्तादारुण्यं स्यादथ प्रवृज्य उपकाशमु-
पव्युषं पुरोदयमुदिते संगवे स्तुते वा माध्यंदिने
पवमान आग्नीध्रागारे प्रवृज्यः सकृदेव प्रवृज्य
एकं हि शिर इति विज्ञायते तदेतदौपसदैः प्रवृ-

यदा पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यारुण्यं स्यात्पिङ्गलवर्णः स्यात्तदा प्रवृज्यः । कल्पान्तर-
माह—उपकाशमिति । उप समीपे काशते प्रकाशत इति उपकाशम् । समन्ततः प्रकाशे
जात इत्यर्थः । स एकः कालः । उपव्युषम् । उषः समीपे वेत्यर्थः । कालान्तरमाह—
पुरोदयम् । उदयात्पूर्वमुदिते सूर्योदयादनन्तरं संगवे नवधा कृतस्याहो द्वितीये
भागे । स्तुते वा माध्यंदिने पवमाने माध्यंदिनपवमानोत्तरम् । सर्वत्र प्रवृज्य
इत्यनुवर्तते । प्रवर्ग्य इति शेषः । अथ व्यवस्थामाह—आग्नीध्रागारे प्रवृज्यः ।
अत्रापि प्रवर्ग्य इति शेषो बोध्यः । एवमग्रेऽपि । संख्यामाह—सकृदेव प्रवृज्यः ।
सुत्यायां प्रवृज्जनपक्षे सकृदेव भवति । तस्य स्तुतिं श्रुतिमुखेनाऽऽह—एकं हि शिर
प्र० टि०—यद्यज्ञां न विन्देतार्कक्षीरैः प्रचरेत् । यद्यर्कं न विन्देत यवपिष्टानि ग्रीहिपिष्टानि
श्यामाकपिष्टानि वाऽद्भिः संमृज्य तैः प्रचरेदिति ॥ १९ ॥

तत्रैव कृता वेदितव्येत्यर्थः ॥ २० ॥

सा च कालतो देशतः संख्यातः प्रकारतश्चेति चतुष्टयी भविष्यति । तत्र कालस्य
तावन्निर्णयमाह—पुरस्तादारुणा स्यात् प्राची दिगरुणाकिरणाबिला स्यात् । उपकाशं
समन्ततः प्रकाशे जाते । उपव्युषमुषः समीपे । समयाध्युषित ईषदाविर्मण्डले । सूर्य
उदितानुदितेऽर्धोदिते । उदिते सर्वोदिते । प्रातः नवधाकृतस्याहः प्रथमे भागे संगवे
द्वितीये भागे प्रवृज्य इति सर्वत्रान्वयः । प्रवर्ग्य इति शेषः । अथ देशनिर्णयमाह—
तत्राऽऽग्नीध्रीय गार्हपत्यस्थानं भवति । औत्तरवेदिके होमः । अथ संख्यानिर्णयमाह—
स च पौर्वाहिको मुख्यत्वात् । अथ प्रकारनिर्णयमाह—तान्येतानीति जात्याख्यायां
बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वापेक्षया वा । तदेतत्सौत्यं प्रवृज्जनमौपसदैर्विकल्प्यते न तु समुच्चि-

अनैर्विकल्परन्भूर्भुवः सुवारित्यनुवाकेन ॥

(खं० १३) दधिघर्मं भक्षयन्ति ॥ २१ ॥

इति विज्ञायते श्रूयते । तस्मात्प्रवर्ग्यस्यापि शिरःस्थानीयस्यैकत्वमेव युक्तम् । तदेतत् । कालभेदेन बहूनि तान्येतान्युपसत्कालीयैः प्रवृज्जनैर्विकल्परन् विकल्पं मज्जन्ते । भूर्भुवः सुवारित्यनुवाकेन दधिघर्मं भक्षयन्ति ॥ २१ ॥

यास्ते अग्ने घोरास्तनुव इति घोरास्तन्वो यं
द्विष्यात्तमेताभिर्नवीक्षेत धुनिश्च ध्वान्तश्चेत्यरण्येऽ-
नुवाक्यो गणोऽहोरात्रे त्वोदीरयतामित्यनुदुत्य
खट्फट्जहीति वाचः क्रूराणि ॥ २२ ॥

भूर्भुवः सुवारित्यनुवाकेन कर्मिणो दधिघर्मं भक्षयन्ति । यास्ते अग्ने घोरास्तनुव इति घोरास्तनूर्भूते । यं द्विष्यात् तमेताभिर्घोराभिस्तनूभिस्तत्प्रतिपादकैर्मन्त्रैरित्यर्थः । ईक्षेत पश्येत् । धुनिश्च ध्वान्तश्चेत्यरण्येऽनुवाक्या बोध्याः । अहोरात्रे त्वोदीरयतामित्युक्त्वा खट्फट्जहीति क्रूरा वाचः प्रयोक्तव्याः ॥ २२ ॥

यदि घर्मेण चरन्नेकसृको वाश्येत विगा इन्द्र
विचरन्स्पाशयस्वेत्येनमभिमन्त्र्याथास्मा उभयत
आदीप्तमुल्मुकं तां दिशं प्रति निरस्यत्यग्ने अग्निना
संवदस्वेत्यप उपस्पृश्याथैनमुपतिष्ठते सकृत्ते अग्ने
नम इत्यनुवाकशेषेण ॥ २३ ॥

एकः सृक एकच(प)दः सृगालो वाश्येत शब्दं कुर्यात् । एनं सृगालं विगा इन्द्रेत्याभि-
मन्त्र्यास्मै सृगालाद्योभयत आदीप्तमाद्यन्तयोर्ज्वलन्तमुल्मुकमुल्मुकां तां दिशं यस्यां दिशि
सृगालस्तां दिशं प्रति निरस्येत् । अग्ने अग्निना संवदस्वेति अप उपस्पृश्याथैनमग्निं सकृत्ते
नम इत्यनुवाकशेषेणोपतिष्ठेत् ॥ २३ ॥

प्र० टि०-यते । अतस्तत्र प्रवृज्जनमत्र वा । न तूभयत्रेत्यर्थः । एवं प्रवृज्य तदानी-
मेवोद्वास्य कृतान्तात्प्रक्रमेत् । भक्षयामीत्यन्तः । भक्षयन्तीति वचनात्सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारो
यजमानश्च ॥ २१ ॥

यं च वयं द्विष्म इत्यन्तः । विसिप इत्यन्तः । अनुवाकद्वयोक्तं गणद्वयं कपालो-
पधाने विकल्पितम् । उत्तरगणे च नामषट्कं पुनर्विकल्पितम् । हन्त्वसावित्यन्तः । इत्ये-
तानि षड्विधानि वाचः क्रूराणि ॥ २२ ॥

एकाकित्वेनारण्ये संचरन्वत्सान्मारयति योऽरण्यश्चा सोऽयमेकवृकः । अपामुपस्पर्शनं
श्रौतम् । मा मा हिंसीरित्यन्तः । एनमेकवृकं न तूल्मुकं पुल्लिङ्गात् । न चाग्निलिङ्ग-
विरोधः । अग्ने अग्निना संवदस्वेति लिङ्गात् ॥ २३ ॥

एवं गृध्रः सालावृकी भयैडको उलूको दीर्घमुखी
भूतोपसृष्टः शकुनिरसृङ्मुखो यदेतद्यदीषित
इत्यादुलूक आपसृङ्दीर्घमुखि यदेतद्भूतानि प्रसार्य
सक्थ्यावित्येतैर्यथारूपं व्याख्यातमुल्लुक्कानिरस-
नमुपस्थानं च ॥ २४ ॥

गृध्रः कव्यात्पक्षिविशेषः । सालावृकी श्वा । एडको मेषः । भयहेतुरेडको भयैडको
यो हृष्टरोमा प्रहरणशीलः । उलूको दिवाभीतः । दीर्घमुखी टिट्ठिमः । भूतोपसृष्टः
पिशाचाद्याविष्टः पुरुषः । शकुनिः पक्षमात्रमित्येके । तन्न । तथा सति गृध्रादीनां
पृथग्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । किंतु कृष्णशकुनिर्ग्राह्यः । शास्त्रान्तरोक्तेः । असृङ्मुखो
मुखे स्तम्बद्रक्तो जन्तुः । वाश्येतेत्यनुषङ्गः । यदेतद्यदीषित इति यथालिङ्गमभिन्व्यो-
ल्लुक्प्रत्यसनादिकमुपस्थानं पूर्ववत्कुर्यादित्येवंशब्दार्थः ॥ २४ ॥

अपि वा सार्वत्रिकाण्येवैतानि स्युः ॥ २५ ॥

एतानि गृध्रादिनिमित्तानि प्रायश्चित्तानि सर्वत्रैव स्युः । सर्वेषु निमित्तेषु सर्वाणि
प्रायश्चित्तानि स्युः । नतु तत्तन्निमित्तेषु तत्तन्निमित्तिकानीति व्यवस्थेत्यर्थः । यद्वा सार्व-
त्रिकाणि प्रयोगे प्रयोगाद्वाहिरपि पुरुषार्थतया लोकेऽप्यनुष्ठेयानि ॥ २५ ॥

यदि धर्मधुक्क्रिमिणा स्यादत्रिणा त्वा क्रिमे
हन्मीत्येतेनानुवाकेनास्याः क्रिमीन्हन्यादपि वा
सार्वत्रिकमेवैतत्स्यात् ॥ २६ ॥

क्रिमिणा क्रिमिभिरुपद्रुता यदि धर्मधुग्भवति तदाऽत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मीत्येते-
नास्याः क्रिमीन्हन्यात् । इदमपि प्रायश्चित्तं सार्वत्रिकं सर्वपशूनां क्रिमिदर्शने कार्यम् ।
अथान्तरं पूर्ववद्बोध्यमिति भावः । नतु अकर्मसंयोगेन क्रियते प्रायश्चित्तमिति वचनात् ।
कृतोर्बहिरनुष्ठानं चिन्त्यम् ॥ २६ ॥

प्र० टि०—गृध्रः कव्यात्पक्षिविशेषः । सालावृकः क्रोष्टा । एडको मेषः । भयहेतुरेडको भयैडको
यो हृष्टरोमा प्रहारशीलो भवति । दीर्घमुखी टिट्ठिमः । उलूको दिवाभीतः । भूतोपसृष्टः
पिशाचाद्याविष्टः पुरुषः । शकुनिः कृष्णशकुनिः । पक्षिमात्रमित्येके । तेषां गृध्रादिग्रह-
णमनर्थकं स्यात् । वदेच्छब्दं कुर्यात् ॥ २४ ॥

गतः ॥ २५ ॥

क्रिमिणा कृमिभिरान्तरैर्बाह्यैर्वोपपन्ना यैस्तुन्ना सद्यो बभूवेति । क्रिमीन्हन्यादिति ।
बाह्यास्तावदपनुत्ता आन्तराश्चानुवाकेन तल्लिङ्गेनानुमन्त्रिता एव हता भविष्यन्तीति भावः ।
प्रायश्चित्तं क्रियेतेति शेषः । न केवलं धर्मधुगः । सर्वस्यैव व्रतधुगग्निहोत्रादेर्गोमात्रस्य
क्रियेत्यर्थः । अजादेरपि प्राणिमात्रस्येत्यन्ये । स्तुगरण्यादेरपि द्रव्यमात्रस्येति परे ।
न त्वकर्मसंयोगिनः । क्रियते प्रायश्चित्तमिति वचनात् ॥ २६ ॥

यद्यभिचरेदाहरावद्येतेनानुवाकेन लोहितं जुहुयात् ॥ २७ ॥

शश्रुमुद्दिश्य लोहितमवदाय जुहुयात् । शत्रोरेव लोहितमवदाय जुहुयादित्याप्तम्नः । आज्याहुतिमेव बोधायन आह ॥ २७ ॥

यद्येनमभिजिहीर्षेद्द्वादशरात्रमुपोषितो गत्वैनमभिव्याहरेद्ब्रह्मणा त्वा शपामीत्येतेनानुवाकेनोत्तुद शिमिजावरीत्येतेनानुवाकेन यं द्विष्यात्तस्य गोष्ठं गत्वा स्वजा नामौषधिस्तां निदध्यादपि वा गोष्ठस्य दक्षिणां द्वारस्थूणां विचालयेदयज्ञसंयुक्तः कल्पः ॥ २८ ॥

एनं शश्रुमभिजिहीर्षेदमिहर्तुमिच्छेत् । अभिव्याहरेच्छपेत । ब्रह्मणा त्वा शपामीत्यनुवाकेन । ओषधिं निखनेत् । उत्तुद शिमिजावरीत्यनुवाकः । स्वजा स्वयमुत्पन्ना । अथवैतेनैव मन्त्रेण दक्षिणां द्वारस्थूणां विचालयेत् । अयज्ञसंयुक्तः क्रतोर्बहिरप्ययमभिचारप्रयोगो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यद्युद्गाता पुरुषः साम न गायेदध्वर्युरेव गायेद्भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकेन ॥ २९ ॥

अध्वर्युरेव पुरुष औद्गात्रेण साम्नोद्गायेद्भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकं वदेत् ॥ २९ ॥

अथ ब्रह्मत्वं गमनसंयुक्तेषु दक्षिणा गच्छति स्थानसंयुक्तेष्वास्ते ॥ ३० ॥ (ख० १४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रे चतुर्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ ३० ॥ (ख० १४) ॥

इति श्रीमत्कावेरीतीरविराजमानकुम्भघोणपुरनिवासिहोशनिकर्णाटकजातीयवाञ्छेश्वरसुधीविरचिते सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रव्याख्याने महालिङ्गसमाख्याने चतुर्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

प्र० टि०-यमभिचरेत्तमुद्दिश्य रुधिरमवदानमवदेयद्रव्यं कृत्वा तेन जुहुयात् । अथवा तस्य लोहितमुपायेनाऽऽहृतमवदानं कृत्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अभिव्याहारः शापः । गावो यत्र तिष्ठन्ति तद्गोष्ठम् । स्वजां स्वयं रुढाम् । स्वज इति लिङ्गव्यत्ययः । अथवा कृषिमन्तरेण स्वयमेवोत्पन्ना शिमिजावरी । द्वारस्थूणा द्वारबाहुः ॥ २८ ॥

अत्रैवौद्गात्रेण पुरुषसाम्नाऽऽध्वर्यवमेतत्साम विकल्पत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां चतुर्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

अथाष्टमः पटलः ।

अवान्तरदीक्षां व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

आशुक्रियकाण्डादाम्नातः प्रवर्ग्यकल्पो व्याख्यातः । इदानीं तस्यैव काण्डस्योपाकरणं मन्त्राम्नानक्रमप्राप्तं व्याख्यायते । तथोपाकृतसौम्यकाण्डस्यैवावान्तरकाण्डोपाकरणत्वादवान्तरदीक्षेत्याख्यायते । अवान्तरदीक्षासादृश्याद्वा तद्व्यपदेशः । सादृश्यं च प्रथममध्ये तीक्ष्णव्रतान्तरप्रवेश उष्णोदकादिसंबन्धश्च ॥ १ ॥

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रेऽपराह्णे
केशश्मश्रूणि वापयित्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमु-
पनिष्क्रम्य खिलेऽच्छदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय संप-
रिस्तीर्य चतस्र औदुम्बरीः समिध आर्द्रा अप-
च्छिन्नाग्राः प्रादेशमात्रीर्घृतान्वक्ता अभ्याधापयति
पृथिवी समिदित्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

उदगयने यत्पर्व शुक्लपक्षे यत्पुण्यं नक्षत्रं वा तस्यापराह्णे क्रियते । खिले जनैरप्र-
क्षेपेऽरण्यदेशेऽच्छदिर्दर्शे यत्र ग्रामस्य न दृश्यते छदिः । अग्निमुपसमाधाय यत्र कचा-
ग्निमित्यादिविधिना लौकिकाग्निं निधाय पूर्ववदुपाकृत्य यथोपाकरणे समापने चेत्यत्रो-
क्तम् । तथा सोमाय काण्डर्षये सांहितीभ्यो देवताभ्यः सदसस्पतये च पाकयज्ञविधा-
नं हुत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्येतैर्यथारूपं देवता
उपतिष्ठते ॥ ३ ॥

चतुर्भिर्यजुर्भिर्यथालिङ्गं देवता उपतिष्ठते ॥ ३ ॥

अथैनं सर्वेषामनुवाकानां प्रभृतीरभिव्याहारयति ।

प्रथमोत्तमयोर्वा ॥ ४ ॥

प्रभृतीरनुवाकानामाद्यानि यजुषि । अभिव्याहारयति वाचयत्याचार्यः । प्रथमो-
त्तमयोर्युञ्जते सवितेत्यनयोः ॥ ४ ॥

उत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा ततः संमील्य
वाचं यच्छति ॥ ५ ॥

उत्तमेन मन्त्रप्रश्नस्य संमीलयति नेत्रे ॥ ५ ॥

अथास्याहतेन वाससा प्रदक्षिणं संमुखं शिरो
घेष्टयित्वाऽस्तमिते ग्रामं प्रपादयति ॥ ६ ॥

संमुखं सहमुखम् ॥ ६ ॥

वाग्यत एतां रात्रिं तिष्ठत्यास्ते वा ॥ ७ ॥

न तु संविशेत् । तिष्ठेदेतां रात्रिमुपविशेत्संविशेद्वेति तु बौधायनः ॥ ७ ॥

श्वोभूते प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य

खिलेऽच्छदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य वयः

सुपर्णा इति मुखं विवेष्ट्य य उदगात्तच्चक्षु-

रित्यादित्यमुपतिष्ठतेऽथैनं षट्पत्यमभिविदर्श-

यति । सप्ततयमित्येके । अग्निमादित्यमुदकुम्भम-

श्मानं हिरण्यं वत्सं महानग्नां सप्तमीम् ॥ ८ ॥

संपरिस्तीर्यानन्तरं वासोऽपहाय सप्ततयमेवाग्रे दर्शयति । यदा षट्पत्यं तदा हिरण्यं लुप्यते । महती नग्ना महानग्ना या स्वरसत एव विवसना चरति, बाला कन्येति यावत् । नैघण्टुकाश्चाऽऽहुः-अप्राप्तषोडशा नारी नग्नेति ॥ ८ ॥

त्रीण्यादितोऽभिविदर्शोत्तराण्यभिविदर्शयति ॥ ९ ॥

आदितस्तावत्रीणि द्रव्याण्यवश्यं दर्शयितव्यानि । यथालाभं त्वितराणि ॥ ९ ॥

(अथैतद्वासो गुरवे दत्त्वा वयः सुपर्णा इत्यादि-

त्यमुपतिष्ठते) ॥ १० ॥

दक्षिणार्थं वासोदानमिति गम्यते ॥ १० ॥

अथास्य ब्रह्मचर्यमधि ॥ ११ ॥

अधिब्रह्मचर्यम् । ब्रह्मचर्यं योऽस्य व्रतविशेषः स वक्ष्यत इत्यर्थः । अथवा-अधिब्रह्मचर्यं प्राकृताद्ब्रह्मचर्यादधिकं यद्व्रतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

नित्ये ॥ १२ ॥

तच्च नित्ये ग्रहणार्थं प्रथमाध्ययने न तु जपाद्यर्थे ॥ १२ ॥

न नक्तं भुञ्जीत ॥ १३ ॥

नियमात् ॥ १३ ॥

यदि भुञ्जीतवज्ज्वलितम् ॥ १४ ॥

अशक्ताववज्ज्वलितं ज्वलनोल्मुकेनाभिद्योदितं भुञ्जीत ॥ १४ ॥

न मृन्मयं प्रति धयीत ॥ १५ ॥

मृन्मयं प्रति मृन्मयेन न धयीत न पिबेदपः ॥ १५ ॥

न स्त्रिया न शूद्रेण संभाषेत ॥ १६ ॥

व्रतत्वात् ॥ १६ ॥

न च्छत्रं नोपानहौ धारयेत् ॥ १७ ॥

न च्छत्रं धारयेत् । नास्योपानहौ भवतः ॥ १७ ॥

न चक्रीवदारोहेत् ॥ १८ ॥

चक्रीवद्यानं शकटादि ॥ १८ ॥

न गतासुमीक्षेत । न स्नायात् ॥ १९ ॥

गतौ ॥ १९ ॥

न समाजमीक्षेत ॥ २० ॥

जनसमूहवाचकः समाजशब्दः ॥ २० ॥

नापपात्रम् ॥ २१ ॥

छोहसीसादिपात्रे भोजननिषेधो गम्यते । अथवाऽपपात्रं पतितादिग्रहणम् ॥ २१ ॥

न हर्म्याणि ॥ २२ ॥

न हर्म्याण्यारोहयेत् ॥ २२ ॥

न शवान्नं भुञ्जीत ॥ २३ ॥

सूतकान्नम् । धर्मे ब्रह्मचारिमात्रस्य निषेधाच्च ॥ २३ ॥

नाञ्जीत नाभ्यञ्जीत ॥ २४ ॥ (ख० १५) ॥

व्रतकाल इत्यर्थः ॥ २४ ॥ (ख० १५) ॥

अष्टमीं पर्वणि चोपवसेद्वाग्यतः ॥ २५ ॥

पक्षद्वये ॥ २५ ॥

नैव संविशेत् ॥ २६ ॥

न तासु रात्रिषु संविशेत् । स्थानासनाभ्यामेव तु विहरेत् ॥ २६ ॥

संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत् ॥ २७ ॥

संवत्सरादर्वागध्ययनसमाप्तावपि संवत्सरं चरेत् ॥ २७ ॥

एतस्मिन्नेव संवत्सरेऽधीयीत ॥ २८ ॥

नाध्यापयेच्च बहिः संवत्सरादध्ययनम् ॥ २८ ॥

पुनर्यावदध्ययनमेतद्व्रतं चरेत् ॥ २९ ॥

यद्येतस्मिन्संवत्सरे नाधीयीतेत्यापस्तम्बः । यद्यसमापितं ततो यावदध्ययनं व्रतमनुवर्तयेत् ॥ २९ ॥

संवत्सरे पर्यवेते प्राचीमुदीचीं वा दिक्षमुपनि-

ष्क्रम्य खिलेऽच्छदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय संपरि-

स्तीर्य (पूर्ववाङ्मिष्ट्य मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेना-

नुवाकेन शान्तिं कृत्वा) द्यौः समिदित्यावृत्तैर्मन्त्रैः
समिधोऽभ्याधायाऽऽदित्यं व्रतपत इत्यावृत्तै-
र्देवता उपतिष्ठते ॥ ३० ॥ (उत्तमेनानुवाकेन
शान्तिं कृत्वा) गुरवे वरं दत्त्वा केशश्मश्रूणि
वापयते ॥ ३१ ॥

पूर्ववद्विसृज्य यथोपाकरणे समापने चेत्यादिना समापनेऽपि समानो विधिरुक्तः ।
तथाऽऽवृत्तैरन्तिमादारभ्य प्रतिलोमक्रमैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथास्य स्वाध्यायमधि नित्ये ॥ ३२ ॥

स्वाध्यायोऽध्ययनम् । पूर्ववद्योजना ॥ ३२ ॥

नानुत्सृष्टाध्यायोऽधीयीत ॥ ३३ ॥

अनुत्सृष्टेति सवर्णदीर्घस्थाने परसवर्णश्छान्दसः । अध्यायोत्सर्जनविधिनाऽनुत्सृष्टा-
ध्यायः पश्चान्नाधीयीतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

न नक्तम् ॥ ३४ ॥

अधीयीतेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

नाभिदोषं (म) ब्रह्मचर्यमापद्य न दत्तः प्रक्षाल्य
न मांसं भक्षयित्वा न केशान्प्रविध्य न केश-
श्मश्रूलोमनखानि वापयित्वा न स्रग्वी ॥ ३५ ॥

अभिदोषं रात्रौ । ऋतुगमनादिनाऽब्रह्मचर्यमापद्योत्तरेद्युर्नाधीयीत । एवं मांसं खादि-
त्वोत्तरेद्युर्नाधीयीत । ननु कथमेता ब्रह्मचारिण ऋतुगमनादयः क्रियाः संभवन्तीति
शङ्कनीयम् । सत्यं, न तं प्रत्येते निषेधाः क्रियन्ते, किंतु यथा विद्यया न विरोचेत ।
मनसा ब्रह्मचारिकल्पेनाधीयीतेत्यादिभिः शास्त्रैर्गृहस्थमेष पुनरधीयानं प्रतीत्य-
दोषः ॥ ३५ ॥

नाक्तो नाभ्यतो नाऽऽर्द्रोऽनार्द्रं नानपवृष्टे नाभ्रे
न च्छायायां न पर्यावृत्त आदित्ये न हरितयवा-
न्प्रेक्षमाणो न ग्राम्यस्य पशोरन्ते नाऽऽरण्यस्य
नापामन्ते ॥ ३६ ॥

अभ्यक्तोऽज्जनलंकृतः । तदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् । आर्द्रः स्नानार्द्रः । आर्द्रं देशे ।
नानपवृष्टे हिमवृष्टितोऽवभृष्टतृणादि अपवृष्टम् । पर्यावृत्त आदित्येऽपराह्णे । हरितयवाः
सस्यविशेषाः । सर्वत्राधीयीतेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

नाशृतमुत्पतितं न लोहितं दृष्ट्वा । न हर्म्याणि
न शरीराणि न शवं नापपात्रम् ॥ ३७ ॥

सर्वत्र दृष्टेत्यनुवर्तते । पूर्ववदन्वयः । अशृतं मांसं क्रव्यादमुखादेरुद्धृत्य पतितं
दृष्ट्वा नाधीयीत । लोहितं रुधिरम् । हर्म्याणि गृहाणि । शरीराणि शिरःपाण्यादीनि
प्राण्यङ्गानीति यावत् । पतितानि तेषामस्थीनि वा । शवं नेक्षेतेत्युक्तं भगवताऽऽपस्तम्बेन
प्रमादाद्दृष्ट्वा नाधीयीत । अपपात्रं पतितादि ॥ ३७ ॥

एवमध्ययनार्था नियमा उक्ता इदानीमध्ययनस्यैव प्रकार उच्यते—

(अध्येष्यमाणः) प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
खिलेऽच्छदिर्दिदेऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य
मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽ-
परेणाग्निं दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणः पराची-
नमधीयीत ॥ ३८ ॥

अहरहरध्येष्यमाणो ग्रामान्निष्क्रम्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा पराचीनमधीयीत ।
युज्जते मन इत्यादि सविता भूत्वेत्यन्ताननुवाकान्सकृत्सकृदेवाधीयीत । न त्वावर्तये-
दित्यर्थः ॥ ३८ ॥

वरं वा दत्त्वौपासने ॥ ३९ ॥

अथवा गुरवे वरं दत्त्वा औपासनेऽग्निसमीप आभीक्ष्येन समापयेत् ॥ ३९ ॥

अध्येष्यमाणो नान्या वाचो वदेत् ॥ ४० ॥

अध्येष्यमाणो ग्रामान्निष्क्रान्तः सन्नध्ययनभूतवेदाक्षरेभ्योऽन्या वाचो न वदेत् ॥ ४० ॥

अध्येष्यमाणो मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवा-
केन शान्तिं कृत्वाऽधीयीत । अधीत्य चोत्तमेनैवं
कर्मसु यत्र कच शान्तिकृतं पश्येत्पुनरेव
शान्तिं कृत्वाऽधीयीत ॥ ४१ ॥

शान्तिं कृत्वाऽधीयमानोऽपि यत्राशान्तिकृतं पश्येच्छान्त्यभावे यदशुभं कृतं भवति
तत्पश्येत्तदा पुनरेव शान्तिमावर्तयेत् । अहरहरध्ययनान्ते च शं नो वात इत्यादिना
शान्तिं कुर्वीतेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

न प्रवर्ग्यायोपनिष्क्रम्याप्रविश्यान्यदधीयीतान्यदधीयीत ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्विंशः प्रश्नः ।